

INTERCONNECTEDNESS

EEN ALTERNATIEF VOOR

INCLUSIE

*Een conceptueel onderzoek naar andersheid en omgang met
verschil vanuit een zorgethisch perspectief*

Studieonderdeel ZEB-70: Afstudeeronderzoek waarin opgenomen de masterthesis
Vera van den Berg (studentnummer 1007769)
Begeleider: prof. dr. F. Vosman
Tweede lezer: dr. M. Visse
Examinator: prof. dr. C. Leget
Utrecht, 15 augustus 2018
Aantal woorden: 19241

Samenvatting

De Nederlandse multiculturele samenleving vraagt van nieuwkomers om te integreren volgens Nederlandse waarden en normen. Er wordt gestreefd naar een inclusieve samenleving waar iedereen in opgenomen wordt op basis van gelijkheid. Verschil tussen groepen mensen wordt als verrijkend gezien en als te overbruggen. Ook binnen de zorgethiek wordt inclusie als politiek doel uitgedragen maar een zorgvuldig uitgedachte plek voor verschil en andersheid ontbreekt. De begrippen inclusie en integratie zijn met name problematisch omdat zij een normatief 'wij' veronderstellen dat onbevraagd blijft.

In deze thesis wordt via het werk van James Baldwin en Gustaaf Bos deze onderliggende 'wij'- 'zij'-categorie onderzocht. Ook wordt gekeken welke plek andersheid en verschil moeten krijgen in het denken over inclusie. Hun visies op andersheid worden naast elkaar gelegd en binnen een zorgethisch kader geplaatst. Daarnaast worden mijn eigen ervaringen als zwarte vrouw meegenomen in het vinden van een antwoord op hoe om te gaan met verschil.

Voorwoord

De zorgethiek staat voor een manier van kijken, een lens, om in en uit te zoomen op een vraag die dicht bij het hart ligt. Voordat die vraag beantwoord kan worden, is het zaak om de vraag beter te begrijpen. Tegelijkertijd is zorgethiek voor mij een normatieve positie over wat goed samenleven kan zijn wanneer zorg het ordenend principe is in hoe wij onze samenleving willen inrichten. Met dit onderzoek heb ik geprobeerd een vraag die mij al mijn hele leven in de ban heeft, beter te begrijpen en misschien zelfs wel een beetje te beantwoorden.

Ik heb ervaren dat een thesis schrijven vergelijkbaar is met het bouwen van een huis. In de periode van 1 maart 2018 tot 1 september 2018 nam ik beide projecten op mij.

Bij beide doorliep ik een soortgelijk proces met verbazingwekkende parallellen. Was ik bezig met het fundament van het huis, zette ik ook de grote lijn van dit onderzoek uit. Terwijl de gestucte muren geverfd werden, schreef ik de hoofdstukken die voor u liggen. Ik heb gevoeld hoe zwaar de laatste loodjes wegen tijdens het leggen van de vloer en het uitwerken van de conclusie. Ik wil met name de architect van deze thesis bedanken, professor Frans Vosman, die mij met zijn geduld en wijsheid door deze periode heeft geleid.

Inhoudsopgave

Samenvatting.....	3
Voorwoord.....	4
Inhoudsopgave	5
Inleiding.....	6
Maatschappelijke relevantie.....	7
Wetenschappelijke relevantie.....	8
Probleemstelling	9
Vraagstelling	13
Doelstelling	14
Positie onderzoeker	14
Definities en afbakening.....	15
Onderzoeksopzet.....	16
Leeswijzer.....	17
1. Begrippen in de Nederlandse context.....	18
1.1. Inclusie en integratie	18
1.2. Ras en etniciteit in de Nederlandse context.....	21
1.3. Positie onderzoeker	22
2. Het denken in posities: James Baldwin over verschil.....	24
2.1. Het politieke conflict	24
2.2. Het epistemische conflict.....	27
2.3. Het antwoord van Baldwin hoe om te gaan met verschil	29
2.4. Conclusie	31
2.5. James Baldwin en de zorgethiek	32
2.6. Positie onderzoeker	34
3. Een pleidooi voor andersheid: Gustaaf Bos over verschil.....	36
3.1. Verschil in het burgerschapsdiscours voor mensen met een beperking.....	37
3.2. Hoe om te gaan met verschil het antwoord van Bos	39
3.3. Conclusie	42
3.4. Gustaaf Bos en de zorgethiek	42
3.5. Positie onderzoeker	44
Conclusie en discussie.....	46
Interconnectedness: Baldwin en Bos over andersheid en verschil.....	46
Interconnectedness binnen de kaders van de zorgethiek.....	48
Reflectie op bevindingen van de onderzoeker.....	50
Conclusie:Interconnectedness in plaats van inclusie.....	51
Discussie.....	52
Literatuurlijst.....	54
Primaire bronnen	54
Secondaire bronnen.....	54
Niet wetenschappelijke bronnen	59

Inleiding

De directe aanleiding voor dit onderzoek komt voort uit mijn ervaringen als trainer in het hbo en mbo-onderwijs. Daar valt mij op dat niet alleen vriendschappen tussen studenten langs lijnen van etniciteit, religie en cultuur worden gevormd maar dat er bij samenwerkingsverbanden de voorkeur aan wordt gegeven om langs deze lijnen groepen te vormen. Soms gaat dat gepaard met bijbehorende conflicten.

Daarnaast vind ik het opmerkelijk dat gebeurtenissen van de afgelopen jaren, zoals de aanslagen in Brussel, het zwarte piet debat en het vertrek van medestudenten naar Syrië nauwelijks besproken worden in de klas. Studenten willen niet praten over deze onderwerpen terwijl de stilte die de ruimte vult geladen en gespannen is. In kleinere subgroepen waar witte autochtone studenten apart zitten van gekleurde allochtone studenten, wordt hierover wel gesproken. Pogingen om met elkaar in gesprek te gaan worden als ongemakkelijk en verkrampt ervaren. Ik neem, samengevat, waar dat groepsvorming niet langs de lijn van individuele voorkeuren en resonantie van persoon tot persoon gebeurt, maar andere bestaande werkelijkheden de overhand hebben. Ook neem ik waar dat het niet vanzelfsprekend is dat er vrije ruimte bestaat om over heikele onderwerpen te spreken. Dit zet mij op het spoor om na te denken over andersheid en contact van 'anderen met anderen'. Hiermee bedoel ik de 'wij' die anderen 'anders' vinden en omgekeerd: 'zij' vinden 'ons' ook vreemd. Deze ervaringen lijken overeen te komen met wetenschappelijke bevindingen die een versplintering in de samenleving constateren.¹ Het lijkt alsof de tweedeling in mijn klas een weerspiegeling is van de toenemende verbrokkeling in de samenleving.

Ik ben op zoek naar een antwoord hoe hiermee om te gaan. Want waarom vind ik het belangrijk dat 'wij' met elkaar hierover in gesprek gaan? Hoe veel ruimte geven 'wij' aan verschillende opvattingen van samenleven en hoe kunnen 'wij' elkaar blijven ontmoeten? Ik plaats het woord 'wij' meteen tussen aanhalingstekens want het belangrijkste in mijn zoektocht is de onderliggende vraag wie behoort tot dat 'wij' en welke 'zij' verschijnt er dan?

¹ Over het algemeen wordt er sinds de jaren tachtig aandacht geschonken aan de versplintering tussen verschillende etnische en religieuze groepen in de samenleving. Met verschillende beleidsmodellen werd geprobeerd ervoor te zorgen dat interactie ontstaat tussen de diverse etnische groepen in Nederland met als doel om een functionerende en rechtvaardige maatschappij te realiseren (Stevens, 2014).

Maatschappelijke relevantie

De zwarte piet discussie houdt de gemoederen in de Nederlandse samenleving al een aantal jaar bezig. Het is een concrete kwestie waar anders op anders botst. Ieder jaar keert het onderwerp terug in het publieke debat met als dieptepunt het tegenhouden van demonstranten op de snelweg in november 2017. Het heeft alle schijn dat de discussie steeds heftiger wordt met het gevolg dat het moeilijker wordt om gemeenten te vinden die de intocht willen organiseren². Wat mij het meest verbaast, is dat alternatieven of nuanceringen zoals de roetveegpiet niet geaccepteerd worden en dat de tegenstanders van zwarte piet weggezet worden als zeurderig, boos en humorloos. Wanneer mag je in Nederland meepraten over de invulling van een cultureel feest zoals sinterklaas en op welke manier? Gedurende afgelopen jaren wordt duidelijk dat het feest niet ‘slechts’ een cultureel feest is, maar een feest met ankers in angsten, verzet, zich bedreigd en geminacht voelen. Een feest dat in de negentiende eeuw sterk is opgekomen en nooit door de filters van racisme en slavernij is heen gegaan. Kortom, anders-met-anders is niet een willekeurig gespreksonderwerp, maar een ‘diep issue’ dat emotioneert en iets zegt over onze manier van samenleven.

Deze discussie kan geplaatst worden in het bredere debat over de multiculturele samenleving die sinds de diagnose van Paul Scheffer met zijn artikel *‘het multicultureel drama’* (NRC, 2000) een prominente rol heeft gekregen in de politiek. Sinds de jaren tachtig heeft er een verschuiving plaatsgevonden van aandacht voor migrantengroepen naar individuen en van rechten naar plichten. Integratie wordt in beleid een veelbesproken onderwerp. Er wordt benadrukt dat het een wederzijdse verplichting behelst die echter nog steeds eenzijdig wordt ingevuld (Slegers, 2007). Vooral aan migranten worden eisen gesteld, minder of niet aan de reeds aanwezige inwoners. De toon waarop nieuwkomers welkom worden geheten is streng en stevig. Het beheersen van de Nederlandse taal is een vereiste en een inburgeringsexamen moet worden afgelegd. Het is daarbij niet voldoende dat de kernwaarden van de Nederlandse samenleving voor kennis worden aangenomen maar deze waarden moeten ook worden omarmd en uitgedragen (Saharso, 2017). Door deze ontwikkeling wordt Nederland niet langer gezien als het tolerante land waar ruimte wordt gegeven aan verschil en de ontwikkeling van identiteit met behoud van de eigen cultuur (Bovens, et al, 2014; Saharso, 2017). De vraag die rijst, is welke plek verschil heeft in dit discours en hoe met verschil moet worden omgegaan. Het gaat hier niet over verschil tussen individuen maar tussen groepen waar mensen zichzelf

² NTR overstelt door gemeenten voor sinterklaasintoct door R. Wassink in NRC 23 maart 2018
<https://www.nrc.nl/nieuws/2018/03/23/ntr-overstelt-door-gemeenten-voor-sinterklaasintoct-a1596875>

toerekenen of respectievelijk toegerekend worden. Met dit onderzoek wil ik een antwoord vinden op een onderdeel van deze kwestie namelijk hoe kan met verschil worden omgegaan opdat samenleven zonder minachting mogelijk wordt. Ik houd bewust een ‘minimaal’ streefpunt (zonder minachting) aan omdat ik een bescheiden onderzoek uitvoer naar twee opvattingen van andersheid. Ik wil daarbij niet een eigen vooropgezet maximaal normatief kader gebruiken waar een grotere aspiratie de inzet is bijvoorbeeld met respect en waardering met elkaar omgaan. In het zorgethisch kader zal ik hier verder op ingaan.

Wetenschappelijke relevantie

Allport (1954) veronderstelt met zijn theorie van de contacthypothese dat ontmoeting tussen mensen met verschillende culturele achtergronden leidt tot respect voor verschil. In wetenschappelijk onderzoek over segregatie en stadsontwikkeling wordt getoetst in hoeverre deze hypothese tegenwoordig nog geldt. Valentine (2010) heeft gekeken naar de effecten van overheidsbeleid waarbij het mengen van etnische groepen in wijken een speerpunt was. Hij komt tot de conclusie dat directe nabijheid en de mogelijkheid om elkaar te ontmoeten in gemengde wijken niet leidt tot betekenisvol contact. Mensen fysiek bij elkaar brengen in wijken (of in klaslokalen) als basis voor respect is, althans in Nederland, een simplistisch antwoord. Onderzoek naar grootstedenbeleid en integratie in Nederland bevestigt dit gegeven, dat wonen in gemengde wijken niet leidt tot meer contact tussen verschillende groepen en daarmee tot meer respect voor verschil (Van Musterd & Ostendorf, 2008).

De overheid wil op verschillende domeinen via beleid randvoorwaarden scheppen opdat burgers kunnen werken aan sociale verandering in de richting van respect bij aanwezige verschillen. Daarnaast wordt in beleid de nadruk gelegd op integratie en op burgerschapsvorming van individuen. De burger wordt gezien als het antwoord voor verschillende maatschappelijke problemen waar gebrek aan sociale cohesie er één van is (Tonkens, 2008). Saharso (2017) pleit in haar oratie voor gloedvol samenleven. De centrale vraag in haar rede is hoe de burger kan omgaan met verschil en dat verschil om kan zetten in inclusief burgerschap. De sleutel hiervoor ziet zij in het ontwikkelen van compassie bij individuele burgers en in het ontwikkelen van beleid dat gericht is op zorg. Dit is in haar visie de sleutel om het complexe moeizame proces van sociale verandering vorm te geven. Het is echter de vraag in hoeverre systemen, gestuurd door beleid, invloed hebben op het handelen van mensen en of individuen bereid zijn om te willen of te kunnen veranderen (Caldwell,

2012). Het is te simpel gedacht dat wanneer de randvoorwaarden goed zijn, diverse groepen burgers automatisch open staan voor elkaar, ondanks of voorbij het verschil. Wat ontbreekt in bovenstaande onderzoeken is een kritische doordenking van het begrip verschil, los van de randvoorwaarden.

Probleemstelling

Dit onderzoek plaats ik binnen de kaders van de zorgethiek. Ik bekijk het onderwerp vanuit het denkkader van de zorgethiek en ben tegelijkertijd kritisch op bepaalde vooronderstellingen die ook in de zorgethiek aanwezig zijn. In onderstaande paragrafen zet ik eerst het zorgethisch kader uiteen, vervolgens onderbouw ik mijn keuze voor de gekozen auteurs om tot slot tot een probleem en vraagstelling te komen.

De zorgethiek als kader

De zorgethiek kan gezien worden als een interdisciplinair veld van onderzoek gedreven door maatschappelijke en politieke vragen rondom zorg. Het concept zorg moet hierin breed verstaan worden en verwijst naar *“a species activity that includes everything that we do to maintain, continue and repair our ‘world’ so that we can live in it as well as possible.”* (Tronto, 1993, p.103). Het aantrekkelijke van de zorgethiek is dat in haar visie ieder mens kwetsbaar, afhankelijk en verbonden is en zij daarmee andere waarden voorstaat die het gedrag van mensen bepalen dan een liberale op het individu gecentreerde visie (Hankivsky, 2014). Centraal in de zorgethiek staat de mens die niet alleen gedefinieerd wordt als autonoom en onafhankelijk maar juist ook als (inter-)afhankelijk en relationeel (Pettersen, 2011; Leget et al., 2017). Toch is hierop ook kritiek. Dat mensen een relationeel subject zijn, zegt nog niets over hoe relaties en verbindingen (verhoudingen) geordend zijn. Volgens Uma Narayan *“this suggests that strands in contemporary care discourse that stress that we are all essentially interdependent and in relationship, while important, do not go far enough if they fail to worry about the accounts³ that are given of these interdependencies and relationships”* (p.136). Zij geeft als voorbeeld de relatie tussen koloniaal en gekoloniseerde, die zich beiden bewust zijn van hun verhouding tot elkaar maar ook een verschillend begrip hebben wat die relatie betekent en waar die interafhankelijkheid aan bijdraagt, nog los van hoe dit moreel te rechtvaardigen is.

³ Het woord account dat in de tekst van Uma Narayan cursief gedrukt staat, heeft in mijn visie twee betekenissen. Het verwijst zowel naar de ordening die in een relatie naar voren komt als naar een rekening van kosten en baten die onder relaties ligt.

Een ander punt van kritiek die hierop aansluit is dat de zorgethiek met het verleggen van de focus op behoeften in plaats van belangen een invalshoek heeft gevonden om anders naar zorg en relaties te kijken. Problematisch hieraan is echter de vraag wie bepaalt en definieert wat behoeften en belangen zijn. Deze vaak bevroegde termen worden vaak vanuit een bepaalde positie ingevuld. Gesteld in de woorden van Narayan (1995) “*while contemporary care discourse correctly insists on acknowledging human needs and relationships, it needs to worry about who defines these often contested terms*”.

Deze kritiek is een onderdeel van de bredere kritiek op de zorgethiek dat zij ondanks dat zij de asymmetrische aard van (zorg-)relaties erkent, het zorgen voor ‘distant others’ problematiseert en kwesties van macht agendeert, niet een goed uitgedacht concept heeft van inclusie (Hankivsky, 2014). Inclusie is namelijk ook in de zorgethiek een politiek doel: andersheid moet worden geïncludeerd. Zo heeft Tronto (1993) met haar werk *‘Moral Boundaries’* de politieke dimensie aan de zorgethiek toegevoegd waar inclusie in specifieke zin, een streven is om zoveel mogelijk groepen mensen een stem te geven die samen bepalen wat goed samenleven is. Zorgen rust op een democratische ondergrond en de stem van allen dient te kunnen klinken. Haar pleidooi is hiermee om verantwoordelijkheden van zorg in het hart van de politieke agenda te plaatsen om een tegenwicht te bieden tegen de dominante preoccupatie met economische groei. Ook moet niet langer verdoezeld worden dat verantwoordelijkheid voor zorg een politieke aangelegenheid is (Tronto, 2013). Het probleem hoe om te gaan met andersheid en verschil tussen groepen mensen is daarmee echter niet automatisch opgelost. De zorgethiek heeft door haar andere kijk op mensen, hun sociale problemen en behoeften de potentie om beleid kritisch te analyseren en te veranderen. Deze kijk van de zorgethiek houdt ook een belofte van goed samenleven in. Problematisch aan het idee van inclusie is namelijk, ook in de variant die Tronto voorstaat, dat de posities niet ten einde toe worden uitgedacht die tot een ‘wij’ en ‘zij’ leiden. ‘Wij’ moeten ruimte maken voor ‘hen’ en ‘hun’ stem laten klinken. Dit ‘wij’ dat includeert is in hoge mate problematisch. Wie heeft de definitiemacht van inclusie? Het lijkt of het ‘wij’ een positie is die boven de groepen staat. Het roept in ieder geval de vraag op wie (welk ‘wij’) die positie zou moeten innemen? De feitelijke positie boven de groepen in een democratie, de meerderheid, de staat (of anderszins gedefinieerd indien we van een politieke theorie naar een sociologische theorie overstappen) zal niet neutraal kunnen definiëren wat inclusie is, wie wie includeert. Het is dan ook nodig om meer onderzoek te doen naar sociale posities, andersheid, verschil, ervaringen van ongelijkheid en macht, zoals zorgethica Olena Hankivsky bepleit (2014). Deze

thesis wil daar een bescheiden bijdrage in leveren, door twee voorstellen ten aanzien van andersheid en omgang met verschil te doordenken.

Keuze voor twee denkers

Twee auteurs die een eigen confronterende visie op verschil tussen groepen en personen en anders-zijn hebben ontwikkeld zijn Gustaaf Bos en James Baldwin. Baldwin spreekt over zwarten en witten. Bos spreekt over een ander verschil, tussen burgers met en zonder een verstandelijke beperking. Beide auteurs hebben een visie ontwikkeld hoe om te gaan met verschil. Hoe verschillend ook ten opzichte van elkaar, zij zijn beiden kritisch over de begrippen integratie en inclusie⁴ omdat de norm van deze begrippen ligt bij (de positie van) de dominante groep: de witten maken plaats voor de zwarten, maar op hun voorwaarden; de mensen zonder beperking includeren de mensen met een beperking. Het opgaan in de dominante groep door het normaliseren van verschil bij integratie of het mogen meedoen met de dominante groep ondanks verschil bij inclusie (Meyer, 2001), zien beide auteurs niet als het antwoord hoe om te gaan met verschil. Via hun denken wil ik inzichten genereren die een nieuw vertrekpunt kunnen articuleren hoe om te gaan met verschil. Ik streef geen complete oplossing voor de zorgethiek na, maar een opheldering van de kwestie van verschil tussen groepen. Uiteindelijk hoop ik zo een bescheiden bijdrage aan de politieke zorgethiek te leveren, door de kwestie van anders-met-anders te problematiseren.

James Baldwin dacht in de jaren zestig van de twintigste eeuw als zwarte, homoseksuele intellectueel na over een andersoortig verschil (dan nu in Nederland, met zijn belangstelling voor ‘immigrant’ met een ‘gevaarlijke godsdienst’), namelijk tussen ‘rassen’ in de Amerikaanse samenleving en hij komt met een geheel andere visie op ras en etniciteit. Hij spreekt van “de uitvinding van de ‘neger’”. In zijn essays geeft hij eerst kritiek op de situatie zoals die was gedurende de *Civil Rights Movement* (en die nog steeds aan de orde is) in de Verenigde Staten om vervolgens met een alternatief voorstel te komen hoe verschil te overbruggen waarbij het blootleggen van mythen zoals de mythe van de geschiedenis van de Verenigde Staten een eerste stap is⁵. Hij laat in zijn werk de complexiteit zien die de scheidslijn ras met zich meebrengt op het gebied van macht, rechtvaardigheid en identiteit (Balfour, 1998). Over die lijn heen stappen door te doen alsof ras niet bestaat (race-blindness)

⁴ Het begrip inclusie worden niet als dusdanig genoemd in het werk van James Baldwin. Hij spreekt echter wel over integratie en denkt grondig na over de opname van groepen in één dominante cultuur. In zijn werk problematiseert hij de vooronderstellingen die hieraan ten grondslag liggen.

⁵ Het essay *Talk to teachers* uit 1963 eindigt met een kritiek op hoe de geschiedenis wordt gereconstrueerd in de media en dat hierdoor een mythe ontstaat en blijft bestaan van helden die geen ruimte geeft aan de feiten.

of ras tussen haakjes zetten (het bestaat niet of het doet er niet toe), is onmogelijk en geen oplossing voor samenleven.

Gustaaf Bos heeft in zijn proefschrift *Antwoorden op andersheid* onderzoek gedaan naar wat er gebeurt bij ontmoetingen tussen burens zonder beperking en burens met een zware beperking. Het onderzoek moet geplaatst worden in de Nederlandse context tussen 2010 en 2016. Hij wil met zijn werk laten zien dat het moeilijk is om het verschil tussen ‘ons’ en ‘de ander’ te accepteren. Vaak willen ‘wij’ het verschil opheffen door te focussen op overeenkomsten of het verschil te negeren (Bos & Kal, 2016). Ik zet wij, ons en ander tussen aanhalingstekens omdat hier precies het probleem naar boven komt. De indeling ‘wij’-‘zij’ is een elementaire categorie die in de gaten moet worden gehouden.

Ondanks dat beide auteurs over een verschillende soort andersheid schrijven, vinden zij elkaar in een kritiek op de positie van de dominante groep die bepalend is in het denken over verschil. De claim dat mensen gelijk zijn in hun menselijkheid en dat dit belangrijker is dan verschillen tussen mensen is een claim die gemaakt wordt vanuit de geprivilegieerde positie (Mignolo, 2009). Dit denken in posities vind ik een waardevol uitgangspunt en is de reden om in dit onderzoek beide auteurs naast elkaar te leggen. Het zal duidelijk zijn dat dit ook voor de zorgethiek met haar ‘ontologie’ potentieel relevant is. De vraag is immers of andersheid doordacht moet worden vanuit een onderliggende meer stabiel geachte ondergrond die andersheid onderstreept.

Probleemstelling

De probleemstelling waarmee ik werk, bestaat uit twee delen, namelijk een maatschappelijk probleem en een wetenschappelijk probleem dat laatste uitgewerkt binnen de wetenschappelijke interdisciplinaire benadering zorgethiek. Het maatschappelijke probleem betreft de nu (in Nederland) gebruikte strategieën van inclusie en integratie voor groepen die niet tot de dominante cultuur behoren. Zo focust overheidsbeleid zich op integratie van migranten in integratiebeleid en inclusie van mensen met een beperking, bijvoorbeeld met beleid over ‘passend’ onderwijs. De nadruk ligt op lid zijn van en (kans op) participeren in de maatschappij (Bos & Kal, 2016). Deze strategieën betekenen in toenemende mate dat ‘marginale’ groepen zich moeten aanpassen aan cultureel helder geachte beelden van wat goed samenleven in Nederland behelst. In de praktijk van samenleven blijkt echter veel wrijving te bestaan tussen groepen die *elkaar als anders* zien. Zowel integratie als inclusie worden gezien als oplossingen om met verschil tussen groepen om te gaan en sociale cohesie

te versterken (Meyer, 2001). Tegelijkertijd zijn deze twee oplossingen zelf onderwerp van wrijving en zijn zij in de basis gecontesteerd.

Het tweede deel van mijn probleemstelling is zorgethisch gerelateerd. In de zorgethiek zijn waardevolle ideeën ontwikkeld over relationaliteit, het democratisch karakter van zorgen en de noodzaak dat alle stemmen moeten klinken om te bepalen wat goed samenleven is (Tronto, 2013). Binnen dit denken is inclusie ook een belangrijk streven. De zorgethiek heeft echter evenmin een uitgewerkt concept van inclusie. De aanzet om over inclusie als problematisch begrip na te denken is via de notie van ‘othering’ (waarbij de ander tot de ‘Ander’ wordt gereduceerd) al vanaf haar feministisch wortels in de zorgethiek aanwezig. Dat denkprogramma is, zover mij bekend, in de zorgethiek nog niet uitgevoerd. Zorgethiek doordenkt niet de vooronderstellingen die het begrip inclusie met zich meebrengt, noch de plek die conflict en wrijving tussen groepen moet krijgen. Waar het mij omgaat is dat ondanks dat het denken in integratie en inclusie een bepaalde aantrekking heeft omdat gelijkheid wordt verondersteld, deze termen inherent gecontesteerd zijn. De onderliggende ‘wij’ versus ‘zij’-categorie die onder deze begrippen ligt wordt nooit bevraagd terwijl die volgens Baldwin en Bos juist het probleem vormt. Wat onderbelicht blijft zijn vragen die de termen oproepen zoals *“What is the appeal of exclusion to those on the inside and the price society’s outsiders must pay to join the society of equals”* (Balfour, 1999, p.398).

Vraagstelling

Uit bovenstaande probleemstelling volgt de volgende vraagstelling met aansluitend de deelvragen.

Op welke manier kan er met verschil om worden gegaan volgens James Baldwin en Gustaaf opdat goed samenleven vanuit zorgethisch perspectief mogelijk wordt?

- I.a. Hoe wordt verschil in het werk van James Baldwin geconceptualiseerd?
- I.b. Welke voorstellen om met dit verschil om te gaan worden in het werk van James Baldwin uitgewerkt?
- II.a. Hoe wordt verschil (andersheid) in het werk van Gustaaf Bos geconceptualiseerd?

- II.b. Welke voorstellen om met dit verschil om te gaan worden in het werk van Gustaaf Bos uitgewerkt?
- III. Hoe kunnen de inzichten van Bos en Baldwin bijdragen aan ideeën over samenleven -zonder-minachtig in Nederland vanuit zorgethisch perspectief?

Doelstelling

Met dit literatuuronderzoek wil ik inzicht krijgen in hoe omgegaan kan worden met verschil tussen groepen zoals dat in het werk van Gustaaf Bos en James Baldwin naar voren komt. In het hele onderzoek zal ik de bevindingen bekijken vanuit de zorgethiek als politieke theorie die kijkt naar welke praktijken, instituten en principes de basis vormen van een zorgzame samenleving (Engster, 2007 in Saharso, 2017). In mijn visie staat een zorgzame samenleving gelijk aan een goede samenleving of beter en bescheidener aan een samenleving zonder structureel ingebouwde minachting. Volgens Tronto (2013) wil een zorgzame democratie gelijkheid bevorderen en machtsverschillen verminderen om een betekenisvolle discussie te hebben over de verantwoordelijkheid van zorg en zorgen in een samenleving waarbij alle groepen een gelijke stem hebben. Ik wil met dit onderzoek een eerste aanzet geven om tot een antwoord te komen hoe om te gaan met verschil opdat gelijkheid bevorderd wordt ten behoeve van een betekenisvol gesprek over een zorgzame samenleving. Het begrip gelijkheid, ook al is het eveneens problematisch want polyvalent, laat ik in dit literatuuronderzoek rusten⁶.

Positie onderzoeker

Het spreekt bijna voor zich, na het voorafgaande, dat mijn positie als onderzoeker gethematiseerd moet worden. Wanneer ik nadenk over hetgeen mij meest gevormd heeft in mijn leven dan is het de vraag: *“waar kom je vandaan”* die tegenwoordig in een andere versie wordt gesteld *“wat is je afkomst?”*

Het is een vraag die bij mij vaak irritatie oproept, vooral wanneer het als eerste vraag in de ontmoeting wordt gesteld. Sinds mijn tienertijd vraag ik mij af waarom ik zoveel ergernis voel wanneer mensen mij deze vraag stellen. Als kind heb ik geleerd dat het niet gaat om het uiterlijk en deze vraag alleen lijkt te draaien om mijn lichamelijke kenmerken.

⁶ Het begrip gelijkheid kan meerdere doelen dienen en blijft een sluitpunt in Tronto's werk dat onderzocht moet worden maar buiten de kaders van dit onderzoek valt.

Het is diezelfde irritatie die de aanzet is geweest om te kiezen voor dit onderwerp. Ik ben mij bewust dat ik niet neutraal in dit thema sta en met dit onderzoek een bijdrage wil leveren aan verandering van de sociale werkelijkheid. Dit onderzoek hoort om die reden binnen het sociale interpretatieve paradigma waar het centrale idee is dat de werkelijkheid sociaal geconstrueerd is en interpretatie het startpunt is voor kennis. Mijn doel is niet om op zoek te gaan naar een objectieve waarheid maar om het begrijpen van de geconstrueerde realiteit (Johnson & Parry, 2016). Om dit zorgvuldig vorm te geven, zal ik systematisch reflecties maken over hoe mijn eigen ervaringen van invloed kunnen zijn op alle stappen van het onderzoek. Ik zie dit nadrukkelijk als een opbouwende activiteit: door mij zelf in te brengen, mijn ervaringen te bereflecteren en breder te trekken doe ik wat in het feminisme als ingang tot kennisvermeerdering wordt gezien. Ik volg hiermee niet het idee van wetenschap waarbij het persoonlijke verdacht is en tot bias leidt. Daarnaast zal ik ook aantekeningen maken hoe de verworven kennis mijn ervaringen mogelijk beïnvloeden. In ieder hoofdstuk zal een paragraaf gewijd worden aan deze reflecties.

Definities en afbakening.

Het belangrijkste begrip in dit voorstel is verschil tussen groepen. Voor James Baldwin gaat het over verschil in ras en de daarmee samenhangende noties van macht en identiteit (Balfour, 1998). Gustaaf Bos verkent vanuit *disability studies* het begrip verschil tussen mensen met een beperking en zonder beperking. Verschil hangt voor hem samen met de andersheid van de ander die in de ontmoeting het vreemde in onszelf oproept (Bos, 2016).

Omdat beide auteurs een ander vertrekpunt hebben waarop zij hun begrip van verschil uitwerken, Bos' interrelationele benadering die oproept tot reflectie en Baldwin's bewustzijn van ras en machtspositie, kom ik niet tot een eenduidige definitie van verschil. Wel zal ik verderop laten zien wat zij onder verschil zien en hoe deze twee opvattingen elkaar raken. Wat hen verbindt, is een kritiek op de schijnbaar progressieve oplossing van integratie en inclusie waar de dominante groep bepaalt hoe met verschil moet worden omgegaan. Het letterlijk of figuurlijk niet gehoord worden door de bepalende groep is een vorm epistemische onrechtvaardigheid⁷ waar beide auteurs op wijzen. Beide benaderingen sluiten elkaar niet uit

⁷ In haar boek *Epistemic injustice* maakt Miranda Fricker (2007) onderscheid tussen testimonial injustice en hermeneutical injustice. Bij beide vormen wordt een persoon onrecht aangedaan wanneer hij niet als subject van kennis wordt behandeld. Testimonial injustice gebeurt wanneer de geloofwaardigheid van een persoon ondermijnd wordt op basis van een vooroordeel bijvoorbeeld omdat iemand een bepaalde etniciteit heeft. Hermeneutical injustice gebeurt in een eerdere fase wanneer kennis van de sociale wereld een hiaat kent waardoor ervaringen van desbetreffende persoon niet als dusdanig worden gezien en erkend. Deze ervaringen krijgen daardoor geen stem en worden niet gehoord.

en overlappen deels in hun kritiek waardoor ik beide samenvoeg tot de volgende werkdefinitie:

Verskil wordt ervaren in de ontmoeting met de ander waarin de (machts-)positie van ‘de ander’ (‘zij’) en van ‘mijzelf’ (‘wij’) wordt blootgelegd.

In dit onderzoek zal de focus liggen op verschil tussen groepen in de Nederlandse multiculturele samenleving waar verschil kan worden geduid langs de sociaal-culturele lijn. Onder ‘sociaal-cultureel’ versta ik thema’s, opvattingen en maatschappelijke, politieke strijdpunten die in eerste instantie te maken hebben met kwesties van levensbeschouwing en van nationale en collectieve identiteit (Bovens et, al, 2014). Ik leg de nadruk op verschil in positie dat het lichamelijke aspect van het uiterlijk van mensen met zich meebrengt en niet op te heffen is zoals ras (huidskleur) en beperking (handicap). De inzichten die voortkomen uit het werk van Gustaaf Bos, die zijn onderzoek heeft gedaan naar mensen met een zware beperking, wil ik vertalen naar het publieke debat van de multiculturele samenleving. In het volgende hoofdstuk behandel ik om die reden alleen de termen die voor dit debat van belang zijn.

Onderzoeksopzet

Ik zal Bos’ en Baldwin’s analyse van het begrip verschil uitwerken en hun ideeën hoe met verschil kan worden omgegaan door hun belangrijkste werk te bestuderen. Dat is van Bos zijn proefschrift ‘Antwoorden op Andersheid’ en van Baldwin een aantal belangrijke essays rondom dit thema. Ter verdieping en verdere bespreking zal ik waar nodig gebruik maken van secundaire literatuur uit de zorgethiek, feministische ethiek en postkoloniaal denken. Omdat ik beide denkers met elkaar zal vergelijken op basis van (delen van) hun werk, lijkt dit onderzoek nog het meest op een filosofisch-confrontatieonderzoek. Ik zal door middel van een hermeneutische aanpak hun teksten over verschil binnen hun eigen visie proberen te begrijpen waarbij ik rekening houd met de verschillende historische en maatschappelijke contexten waarin de teksten geschreven zijn. In de verdere analyse zal ik de gegevens meenemen die relevant zijn voor de situatie nu in Nederland zoals geschetst in de probleemstelling.

Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk zal ik eerst een aantal termen thematiseren en verhelderen die in de rest van het onderzoek veelvuldig gebruikt worden. Daarna volgen twee hoofdstukken waarin de inzichten van James Baldwin en daarna Gustaaf Bos over verschil aan bod komen. In die twee hoofdstukken beantwoord ik de deelvragen en maak ik koppelingen met de zorgethiek. Ook sluit ik ieder hoofdstuk af met een paragraaf over mijn positie als onderzoeker. Ik vind het belangrijk om in een onderzoek over posities mijn eigen ervaringen over positie in te brengen om de inzichten verder te doordenken. Daarnaast laat het zien hoe ik als zwarte vrouw, onderzoeker, student, Nederlands burger, ingebed ben in dit onderzoek. Ik ben mij bewust dat ik ook een aantal posities niet thematiseer namelijk die van klasse, seksualiteit en moederschap. Ik eindig deze thesis met het hoofdstuk waarin ik de bevindingen naast elkaar leg om een antwoord te geven op de hoofdvraag.

1. Begrippen in de Nederlandse context

In deze thesis zoek ik naar een antwoord op de vraag hoe om kan worden gegaan met verschil tussen groepen mensen in Nederland. Ik ben vooral geïnteresseerd in hoe groepen zich tot elkaar verhouden en hoe in het denken over verschil deze groepen tegenover elkaar worden gezet. De focus daarom ligt minder op interpersoonlijke relaties tussen individuen. Het gaat mij met name om hoe de overheid *in* en *door middel van* beleid een beeld van de maatschappij voorschrijft waar burgers zich aan normen, wetten en gedragsregels moeten houden. Sleutelwoorden in overheidsbeleid hiervoor zijn onder andere participatie, diversiteit, empowerment, integratie en inclusie. Ik werk in dit hoofdstuk de concepten inclusie, integratie, ras en etniciteit uit die voor deze scriptie van belang zijn en daardoor vaak terug zullen komen. Deze concepten zijn niet vanzelfsprekend en niet onproblematisch. Eerst wil ik de verhouding inclusie en integratie thematiseren door de ontwikkeling van deze termen in Nederlands beleid beknopt te bespreken. Vervolgens wil ik stil staan bij ras en etniciteit en hoe deze begrippen in de Nederlandse context geconstrueerd worden. Mijn vertrekpunt is dat taal (en woorden) die voortvloeit uit beleid een discours⁸ vormt dat van invloed is op beelden en verschillende typen praktijken van samenleven. Tegelijkertijd produceert dit discours probleemcategorieën die (vaak datzelfde) beleid legitimeert (Schrover & Schinkel, 2013).

1.1. Inclusie en integratie

Het gebruik van het begrip inclusie is relatief nieuw in Nederlands beleid. Sinds twee decennia zijn inclusie en participatie leidende concepten geworden in het beleid rondom zorg en welzijn (Bos & Kal, 2016). Inclusie werd als term in eerste instantie geïntroduceerd in het onderwijsbeleid en had betrekking op “passend onderwijs”. Volgens dit beleid moeten kinderen die eerdere speciaal onderwijs genoten vanwege leerproblemen of een beperking zoveel mogelijk in het reguliere onderwijs een plek krijgen. Gaandeweg kreeg de term inclusie meer populariteit in andere domeinen met betrekking tot sociale inclusie (Avramidis & Norwich, 2002). In het kader van empowerment wordt inclusie van mensen met een beperking nagestreefd op onder andere arbeidsmarkt, in medezeggenschap en in huisvesting. In asielbeleid, integratie en inburgeringsbeleid is naast participatie *integratie* het leidende concept. Integratie verwijst naar het proces om een geaccepteerd deel van de samenleving⁹ te

⁸ Onder discours ga ik uit van de definitie in navolging van Foucault die gebruikt wordt bij discours analyse. Het is het geheel van discursieve betekenisdragers zoals tekst en beeld die de sociale werkelijkheid constueert (Van Dijk in Schinkel, 2013).

⁹ Over het idee samenleving en het problematische karakter ervan heeft socioloog Willem Schinkel geschreven waaronder De gedroomde samenleving (2009). Schinkel bevraagt het idee van samenleving als zodanig omdat het woord zelf grenzen veronderstelt die een in- en uitsluitende werking hebben.

worden (Penninx, 2005; Slegers, 2007). Het wordt als voorwaarde gesteld aan nieuwkomers om deel te mogen nemen aan de samenleving; door te integreren worden taal, normen en waarden van het gastland overgenomen en krijgen nieuwkomers een plek in de samenleving. Het woord integratie is binnen de wetenschap bekritiseerd vanwege het normatieve lineaire karakter ervan (Penninx & Garcés-Masareñas, 2016). Ondanks dat integratie suggereert dat het een wederzijds proces is waarbij niet alleen het ‘binnenkomende’ individu verantwoordelijk is en een verandering doormaakt maar ook de ‘bestaande, ontvangende’ samenleving, blijkt in de praktijk de verantwoordelijkheid volledig bij het individu te liggen. De samenleving heeft geen verplichting en blijft onveranderd. Daarnaast kleven er nog andere problemen aan het begrip integratie. Waar de nadruk ligt op integratie van nieuwkomers, is de vraag wie tot die groep nieuwkomers gerekend mag worden. Zo worden de tweede en derde generatie migranten die in het ‘gastland’ zijn geboren ook gezien als groepen die moeten integreren. De term inclusie verlegt verantwoordelijkheid expliciet naar de samenleving en praktijken van samenleven (Penninx & Garcés-Masareñas, 2016). Het achterliggende idee is dat de ‘bestaande binnengroep’ de ‘nieuwe binnenkomers insluiten. Het woord inclusie als tegenhanger van exclusie wordt vaak gebruikt in het jargon van welzijnswerk. Het is aantrekkelijk om te gebruiken wanneer initiatieven worden geformuleerd om bijvoorbeeld vluchtelingen te ontmoeten.

Inclusie en integratie worden vaak gebruikt alsof ze synoniemen zijn en inwisselbaar (Avramids & Norwich, 2002). Dit is echter niet het geval. Beide concepten hebben zoals gesteld een eigen geschiedenis en maken in verschillende domeinen een ontwikkeling door waarbij inclusie aan terrein wint. De redenen waarom de ene term de voorkeur krijgt over de ander is vaak impliciet maar nooit neutraal (Laclau, 2005, in Schrover en Schinkel, 2013). Het introduceren van een nieuwe term wordt ook wel een *critical intervention* genoemd waarvoor wetenschappers in de rol van beleidsmakers vaak verantwoordelijk zijn. Problematisch aan begrippen als integratie, inclusie en participatie is dat ze allemaal draaien om de vraag welke plek er in onze samenleving is voor verschil tussen mensen en tussen groepen. De termen draaien om verschil en verschil articuleren. Dat kan als noodzakelijk en ontoonkooftbaar worden gezien. Tegelijkertijd blijft het centrale punt alsmat verschil, terwijl beleid dit verschil juist wil overbruggen en van minder belang wil laten zijn.

Het definiëren van groepen in beleid is een theoretische ingreep om te kunnen categoriseren en om problemen aan te pakken (Schinkel, 2008). Behalve als functionele interventie in beleid, creëert beleidstaal tegelijkertijd een beeld van de werkelijkheid waarbij een

maatschappij voorgesteld wordt waarin de groep die al deel uitmaakt van die samenleving aan de binnenkant 'inside' leeft. Terwijl de groep die zagezegd nog niet meedoet aan de buitenkant 'outside' van de samenleving leeft. Dit denken gaat gepaard met 'wij' (binnen) en 'zij' (buiten). Dit mentale model "*gives rise tot the political goal of moving those outside society across a boundary to become insiders*" (Schrover & Schinkel, 2013, p.1132). De maatschappij wordt daarbij voorgesteld als een moreel schone plek en sociale problemen worden buiten de samenleving geplaatst en gelokaliseerd op de plek waar mensen leven die moeten integreren (Schinkel, 2008; Schinkel, 2013). Ook bij het concept inclusie ligt deze onderverdeling van 'wij -binnen' en 'zij-buiten' aan ten grondslag. Weliswaar lijkt het alsof de groepen die aan de binnenkant leven nu ruimte moeten maken voor de groepen die buiten de samenleving staan, echter het denken in deze twee elkaar uitsluitende categorieën blijft bestaan.

Uit het arsenaal van begrippen zoals participatie, eigen regie, empowerment, veerkracht, heb ik gekozen voor de termen integratie en inclusie omdat achter beide termen het idee van gelijkheidsbevordering zit. Daarnaast worden deze termen ook gebruikt wanneer gezocht wordt naar een oplossing voor het versterken van de sociale cohesie en voor het omgaan met verschil tussen groepen.

De andere begrippen die vaak in combinatie met integratie en inclusie worden genoemd, kunnen ook bekritiseerd worden waarbij andere (samenhangende) vooronderstellingen worden blootgelegd. Ik neem het woord participatie als voorbeeld omdat het vaak in dezelfde zin genoemd wordt als integratie en in dit onderzoek ook terug zal komen. Het hangt samen met het beeld dat 'wij' aan de binnenkant meedoen aan de samenleving en 'zij' aan de buitenkant nog niet deelnemen aan de samenleving. Het veronderstelt dat 'zij' aan de buitenkant geen deel *zijn* van de samenleving en dat 'zij' dit kunnen opheffen door middel van participatie (Schinkel, 2009). Het woord participatie verwijst naar gewenste vormen van samenleven dat door beleid voorgeschreven wordt.

Ik ben mij ervan bewust dat de termen integratie en inclusie niet dezelfde betekenis hebben. Ook brengen zij andere vragen en kwesties met zich mee. Het gaat mij om het onderliggende 'wij' - 'zij' denken, gepaard met dit binnen en buitenbeeld van de samenleving, dat ik verder wil onderzoeken en dat als uitgangspunt dient voor deze thesis. De vraag die ik daarbij heb, is op welke manier integratie vaak in combinatie met participatie een strategie is om te komen tot een inclusieve samenleving? Met deze gedachten in het achterhoofd ga ik zo zorgvuldig

mogelijk met de begrippen om terwijl ze in dit onderzoek ook als synoniemen tegengekomen zullen worden omdat ze in de beleidspraktijk door elkaar worden gebruikt.

1.2. Ras en etniciteit in de Nederlandse context

In mijn poging een antwoord te vinden hoe om te gaan met verschil gaat het vooral om groepen die zich zogenaamd ‘buiten’ de samenleving bevinden. Het gaat om groepen waarvan in beleid gedacht wordt dat zij door middel van participatie en integratie geïncorporeerd kunnen worden door de groepen die aan de ‘binnenkant’ staan. In het dominante discours over de multiculturele samenleving lijkt sinds 2001 de weg vrij om van migranten ‘zij’ van ‘hen’ te eisen de verschillen kleiner maken door zich aan te passen aan de ‘Nederlandse cultuur’ (Seegers, 2007). Omdat het debat gaat over mensen van andere culturen, leg ik de focus op mensen met een ander ras of etniciteit. Ik laat de verschilmaker religie van met name ‘de moslims’ ‘de islam’ die binnen het integratiedebat een prominente rol speelt, rusten. Hieronder bespreek ik kort de verhouding tussen ras, etniciteit en cultuur in de Nederlandse context.

Diversiteit

Diversiteit is een ander belangrijk streven van de Nederlandse overheid dat vooral te zien is in initiatieven voor meer diversiteit in het personeel van organisaties. Diversiteitsbeleid waar de aandacht wordt gelegd op alle maatschappelijke verschillen, geniet sinds de jaren negentig van de vorige eeuw een toenemende populariteit en wordt door de overheid actief gestimuleerd bij organisaties, te beginnen bij het personeel van de rijksoverheid zelf. Op de website van de rijksoverheid staat *“De Rijksoverheid streeft naar een diverse samenstelling van haar personeelsbestand en naar een inclusieve organisatie. Er is behoefte aan een diversiteit aan zienswijzen. Verschillende perspectieven, achtergronden en inzichten kunnen namelijk de denkracht van de overheid vergroten¹⁰.”*

Dit denken in diversiteit is specifiek, het verheldert niet welke andersheid bedoeld wordt. Ook brengt diversiteitsdenken het gevaar met zich mee dat de aandacht voor één specifiek verschil ten koste gaat van de andere maatschappelijke verschillen. In beleid wordt diversiteit vaak geassocieerd met cultuur en etniciteit (Ahmed, 2012; Wekker, 2018). Daarbij wordt vaker de term cultuur gebruikt terwijl etniciteit bedoeld wordt (Mens-Verhulst, 2011). Deze

¹⁰ Bron Rijksoverheid <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/overheidspersoneel/diversiteit-overheidspersoneel> laatst geraadpleegd op 7 augustus 2018.

associatie wordt in de Nederlandse context geduid met etniciteit/cultuur omdat de term ras in Nederland ongemak met zich meebrengt. Zowel in registratie op basis van ras als in taalgebruik wordt de term ras als immoreel beschouwd (Essed & Trienekes, 2008).

De voorkeur wordt gegeven aan etniciteit die zögezegd verwijst naar verschillen gebaseerd op herkomst, geschiedenis, cultuur, religie en uiterlijk (Wekker, 2018). Door de term ras te vervangen met etniciteit wordt zogenaamd niet gefocust op biologische verschillen zoals bijvoorbeeld huidskleur als fenotypisch kenmerk van het uiterlijk van een individu maar op afkomst en cultuur. Ik volg hierin het werk van Gloria Wekker (2002, 2018) die in haar werk laat zien dat de onwil om in Nederland te spreken over ras, in schril contrast staat met hoe ras dat in de Nederlandse context etniciteit genoemd wordt, de werkelijkheid in Nederland ordent. Daarbij zie ik ras als sociaal geconstrueerd verbonden aan machtsrelaties (Wekker, 2018). Opvallend daarbij is dat wanneer het over etniciteit gaat, het altijd over ‘hen’, ‘mensen met kleur’, gaat en nooit over witte mensen. Witheid wordt ook in Nederland beschouwd als ‘gewoon’, ‘neutraal’, ‘onzichtbaar’ en ‘onschuldig’.

Ik sta hierbij stil omdat het werk van James Baldwin gesitueerd is in de Amerikaanse context waar zonder ongemak gesproken wordt over ras. Hij spreekt over zwarten en witten. De gedachte zou kunnen zijn dat zijn denken niet toepasbaar of overdraagbaar is op Nederland omdat ‘wij’ in Nederland niet aan ras en racisme zouden doen. In het Nederlandse discours is ras echter vervlochten met noties van cultuur en etniciteit die impliciet verwijzen naar ras (Essed & Trienekes, 2008).

In het vervolg van deze thesis zal ik ras en etniciteit gebruiken *“als twee kanten van dezelfde medaille, waarbij een meer natuurlijk biologisch begrip van ras wordt ondergebracht bij en wordt vermengd met een meer cultureel getint perspectief”* (Wekker, 2018, p. 40).

1.3. Positie onderzoeker

Als vrouw van de derde generatie Indische Nederlanders positioneerde ik mij nadat ik lessen had gevolgd bij Gloria Wekker in de jaren negentig als zwarte vrouw en allochtoon. Het is een positie waar ik mij tegelijkertijd tegen heb verzet. Mijn Nederlandse achternaam riep vaak vragen op en het verbaasde mij dat wanneer ik wees op de gedeelde Nederlandse koloniale geschiedenis, slechts weinig mensen hier diepe kennis van hadden. Mijn huidskleur en andere fenotypische kenmerken van mijn uiterlijk waren (en zijn) vaak een aanleiding om de vraag te

stellen naar afkomst naar “waar kom je vandaan”. Een vraag die ik in eerste instantie zag als een onschuldige uit interesse geboren vraag maar die naarmate mijn antwoorden niet geaccepteerd werden irritatie en boosheid opriepen. Wanneer ik Maastricht als antwoord gaf, de stad waar ik geboren ben, was dit nooit het antwoord dat de vraagsteller voor ogen had en werd er altijd doorgevraagd met “Nee ik bedoel, waar kom je *echt* vandaan”. Gaf ik Marokko als antwoord dan werd dit nooit bevraagd en was dit vaak aanleiding voor een gesprek over religie. Zo onschuldig was die vraag kennelijk niet want afhankelijk wat mijn antwoord was waar ik indertijd actief meespeelde, het riep diverse uiteenlopende beelden en representaties op. Ik stelde niet zelden dezelfde vraag terug en kreeg bijna altijd “‘gewoon’ uit Nederland” als antwoord. Door dit woordje ‘gewoon’ voelde ik mij vaak ‘ongewoon’ een woord dat in combinatie met het woordje ‘echt’ mij het gevoel gaf dat ik een buitenpositie had als allochtoon. Het ongemak bij mijn gesprekspartner wanneer ik dit verwoordde, werd vaak te niet gedaan (althans een poging daartoe) met “maar jij bent geen echte allochtoon, ik heb het niet over jou”. Nu twintig jaar later ben ik meer nieuwsgierig naar de motieven die aan de vraag naar afkomst ten grondslag liggen en wat deze alledaagse vragen vertellen over hoe in Nederland wordt omgaan met verschil. Wat is de vraag achter de vraag, welke ordening vindt er plaats door middel van de alledaagse vraag ‘waar kom jij vandaan?’? Het is deze bevreemding die de aanzet is geweest om te kiezen voor dit onderwerp.

2. Het denken in posities: James Baldwin over verschil

In de zoektocht naar hoe om te gaan met verschil vanuit een zorgethisch perspectief waarin een kritisch meer uitgewerkt begrip van inclusie centraal staat, is het werk van de Amerikaanse auteur James Baldwin op het eerste gezicht misschien een opmerkelijke keuze. Hij is geen filosoof of politicoloog noch een zorgethicus. In het bespreken van zijn werk volg ik de lijn van Balfour (1998, 1999, 2001) die hem als een politieke denker ziet. Ik heb voor hem gekozen omdat hij schrijft vanuit het insidersperspectief en zijn eigen confronterende visie geeft op het oplossen van ongelijkheid en op het verwoorden van—weliswaar indirect-goed samenleven in een rechtvaardige samenleving. James Baldwin is een zwarte Amerikaanse schrijver die vanaf de jaren vijftig ten tijde van de Burgerrechtenbeweging veel heeft geschreven over de ongelijkheid in de Amerikaanse samenleving. Hij schreef niet alleen romans en toneelstukken maar ook essays en columns. Voor dit onderzoek heb ik uit zijn oeuvre gebruik gemaakt van een select aantal essays. Hij geeft ons in zijn werk een vocabulaire om thema's als ongelijkheid, burgerschap, macht, identiteit te bespreken zoals dat nog niet eerder in politieke theorieën aan bod is gekomen (Balfour, 2001). In dit hoofdstuk werk ik de eerste twee deelvragen uit van mijn vraagstelling: Hoe wordt verschil in het werk van James Baldwin geconceptualiseerd en welke voorstellen om met dit verschil om te gaan worden in zijn werk uitgewerkt? Ik zal hiervoor eerst een aantal thema's bespreken uit het werk van Baldwin die belangrijk zijn voor het doordenken van verschil en inclusie. Vervolgens komen zijn voorstellen aan bod hoe dit verschil te overbruggen. De antwoorden uit dit hoofdstuk worden in het laatste hoofdstuk meegenomen in de doordiening van het begrip inclusie en hoe een alternatief kan bijdragen aan de zorgethiek.

2.1. Het politieke conflict

Ras is in het werk van Baldwin -letterlijk- de lijn waarop verschil wordt beschreven, uitgewerkt en doordacht. Hij spreekt van zwarten en witten die langs de 'color line' verschillende posities van macht hebben/vertegenwoordigen in de Amerikaanse democratie. Baldwin komt zelf niet met een volledige theorie over een rechtvaardige samenleving maar zet wel verschillende onderwerpen op de politieke agenda die met rechtvaardigheid te maken hebben (Balfour, 2001).

Er is veel geschreven over hoe ras door de geschiedenis heen doorwerkt in het Amerikaanse democratische leven zowel op microniveau van het individuele persoonlijke leven als op macroniveau in het publieke domein (Balfour, 1998). De structurele achterstelling van zwarte

Amerikanen wordt via verschillende invalshoeken geanalyseerd waarbij bijbehorende politieke oplossingen worden aangedragen. In de discussies zijn twee politieke kampen te ontwaren namelijk de liberalen en de conservatieven (West, 1993; Balfour, 2001). De liberalen zien een rol voor de overheid weggelegd in het creëren van werkgelegenheid, betere toegang tot gezondheidszorg en onderwijs. De conservatieven zien een oplossing in de vrije markt waar door hard werken de Amerikaanse droom voor ieder individu dus ook voor de zwarte Amerikaan te bereiken is (West, 1993). Beide strategieën hebben een focus op gelijkheid in materiële zin waar rechten (politiek) en plichten (economie) de toegang bieden tot meer rechtvaardigheid. Ze gaan echter voorbij aan de doorwerking van ras op het culturele sociale leven waar sterke vooroordelen, representaties en ideeën over ras blijven voortbestaan (Balfour, 2001). Het valt buiten de scope van deze scriptie om diep op de politieke voorstellen in te gaan. Ik belicht twee punten die deze twee strategieën vooronderstellen en die door Baldwin kritisch tegen het licht worden gehouden.

Ras als onbelangrijke categorie

Het idee dat door hard werken, het goede leven bereikt kan worden in navolging van de protestantse ethiek, ligt aan de basis van de Amerikaanse droom (West, 1993). Deze grondgedachte is ook terug te zien in de strategie van de conservatieven dat ieder individu toegang heeft tot de vrije markt en op die manier mogelijkheden kan creëren om maatschappelijke positie te bemachtigen. Verschillen in uitgangspositie zijn minder van belang; het gaat om talent, hard werken en uitblinken (Balfour, 2001). Langs deze lijn van denken, wordt de gedachte dat ras er niet toe doet, de zgn ‘race-blindness’ breed gedragen. Balfour (1999) laat in haar bestudering van het werk van Baldwin zien hoe Baldwin als eerste denker het aansprekende discours van gelijkheid en rassenblindheid bekritiseert. Hij tilt het denken over ras naar een dieper onderliggend niveau waar assumpties over ras en onrechtvaardigheid worden blootgelegd. Het idee dat ras niet te zien is want geconstrueerd – in de woorden van Baldwin fictie- en er niet toe doet omdat mensen in essentie gelijk zijn, is een oplossing die wordt aangedragen om racisme te bestrijden. Het is een versluierd ideaal van kleurenblindheid en de positie van ‘race-blindness’ is een positie die alleen genomen kan worden door de groep wiens ras niet te zien zou zijn. In de Amerikaanse context gaat het dan om witte mensen wiens onzichtbaarheid van witheid in schril contrast staat met de hyperzichtbaarheid van zwartheid in de raciale wereld van de Amerikaanse cultuur (Medina, 2012). Voor Baldwin benadrukt de uitspraak dat mensen in essentie gelijk zijn “*the decision that negro’s are just like everybody else*” (in *The crusade of indignation*, 1956, p.608) het

tegendeel en houdt het ideeën in stand dat zwarte mensen inferieur en minder humaan zouden zijn. Met het stipuleren van nominale, ‘officiële’, beweerde gelijkheid wordt juist ongelijkwaardigheid ingevoerd en bevestigd. Hij stelt een andere houding ten opzichte van ras voor waar de doorwerking van zowel witheid als zwartheid in het dagelijks leven wordt doordacht en begrepen *vanuit een gedeelde geschiedenis*. Balfour (1999,2001) noemt dit ‘race-consciousness’ en zij verwijst hiermee naar “*the complex of associations that shape Americans’ sense of identity, influence everyday encounters, and frame responses to questions about racial injustice*” (2001, p.6).

Ondanks dat de discipline political theory huiverig is om ras als een fundamenteel aspect te zien in de studie van het moderne democratische leven in Amerika, roept het essayistisch werk van Baldwin op tot een verdere bestudering van de doorwerking van onderdrukking op basis van ras (Balfour, 2001). Macht, ongelijkheid en onrechtvaardigheid zijn belangrijke terugkerende thema’s in het denken van James Baldwin. Hij beschrijft hoe ras de Amerikaanse samenleving ordent en hoe hij als zwarte man dagelijks de uitwerkingen van macht aan den lijve ondervindt. De beschrijvingen die hij geeft over de ongelijkheid op zowel materieel niveau van rechten en plichten als immaterieel op het niveau van erkenning van verschillen, is met de recente ontwikkelingen met als voorbeeld “Black lives matter-movement”¹¹ anno 2018 nog steeds actueel.

Integratie

Naast kritiek op rassenblindheid en het onderliggende gelijkheidsdiscours ‘*equal to what and to whom*’, problematiseert Baldwin het concept integratie. Het denken in termen van integratie brengt een paradox met zich mee en legt duidelijk de verschillende posities van macht bloot. Terwijl iedereen in essentie gelijk is op basis van een gedeelde menselijkheid en ras er niet toe zou doen, worden zwarte Amerikanen gecategoriseerd (en dus gezien) als de onderdrukte minderheid die uit zijn positie van achterstelling kan komen door te integreren volgens de normen van de dominante meerderheid. De zwarte Amerikaan wordt gezien als sociaal probleem, uitgedrukt in statistieken waarbij voorbij wordt gegaan aan de oorzaken hoe

¹¹ De Black lives matter movement (BLM) is een internationale beweging die is ontstaan als reactie op politiegeweld tegen zwarte Amerikanen. De naam BLM verwijst naar de hashtag #blacklivesmatter die als eerste gebruikt werd nadat een politieagent George Zimmerman werd vrijgesproken na de moord op een jonge zwarte Amerikaan Trayvin Martin. De beweging kreeg een internationale uitbreiding en reikwijdte na de moord op Michael Brown in Ferguson. Een niet wetenschappelijk boek dat gaat over de gebeurtenissen in Ferguson St Louis is recentelijk opgetekend door Arjan van Veelen in zijn boek ‘*Amerikanen lopen niet*’.

hij in deze achtergestelde positie is gekomen. Baldwin verwerpt het idee van de individuele verantwoordelijkheid en geeft inzicht over hoe eenieder ingebed is in een grotere sociale historische context (Balfour, 2001). Het feit dat oorzaken van achterstelling van de onderdrukte groep tegelijkertijd van betekenis zijn voor de positie van de dominante groep, wordt voor het gemak niet meegenomen. De mythe van de witte Amerikaan, dat de positie van macht hem rechtmatig toekomt op grond van zijn superioriteit, wordt hiermee in stand wordt gehouden. Het is een superioriteit die gekoppeld is aan witheid en die ook terug te zien is in mythen rondom blankheid buiten de Verenigde Staten.

Of zoals Baldwin het uitdrukt: *“White Americans find it as difficult as white people elsewhere do to divest themselves of the notion that they are in possession of some intrinsic value that black people need, or want. And this assumption –which, for example, makes the solution to the Negro problem depend on the speed with which Negroes accept and adopt white standards”* (in *Down at the cross*, 1963, p.340).

Baldwin legt veel nadruk op de geschiedenis (van de slavernij in de totstandkoming van de Verenigde Staten) en de rol die de ontkenning van deze geschiedenis voor het zelfbeeld van de witte Amerikaan speelt. De houding van onschuld die witte Amerikanen aannemen, maakt de strategie van integratie ongeloofwaardig. Hij gebruikt daarvoor de metafoor van het huis dat in brand staat en waar hij niet naar binnen wil gaan. Het huis dat gebouwd is door witte Amerikanen en gefundeerd op diens ideeën wordt nu opengesteld voor zwarte Amerikanen. Toegang kan op verschillende manieren worden verschaft en gekregen of in de woorden van Cornell West (1993, p.3) *“Liberals want black people to be included and integrated into ‘our’ society and culture. While for conservatives they are to be wel behaved and worthy of acceptance by ‘our’ way of life.”* Zowel het gelijkheidsdiscours van rassenblindheid als het integratiediscours veronderstellen een ‘wij’ en een ‘zij’ waarbij de verantwoordelijkheid om verschil te overbruggen volledig bij de zwarte Amerikaan ligt.

2.2. Het epistemische conflict

“The details and symbols of your life have been deliberately constructed to make you believe what white people say about you.” (in *My dungeon shook*, 1963, p.293)

Behalve het politieke morele conflict waarin de structurele achterstelling van zwarte Amerikanen en de uitwerking hiervan op het dagelijks leven geadresseerd wordt, bespreekt

Baldwin veelvuldig het (misschien zelfs nog belangrijkere) epistemische conflict. Hij bedoelt hiermee dat de beschrijving van de sociale werkelijkheid gebaseerd is op kennis die geconstrueerd is door de dominante groep van witte Amerikanen en dat deze niet samenvalt met de beleving van deze werkelijkheid door de minderheidsgroep van zwarte Amerikanen. *“I did not intend to allow white people of this country to tell me who I was, and limit me that way, and polish me off that way. And yet, of course, at the same time I was spat on and defined and described and limited”* (in *Down at the cross* 1963, p.301)

In de productie van kennis wordt de ander in dit geval de zwarte Amerikaan slechts gezien als object van kennis en niet als subject van kennis (Medina, 2012). Het gevolg hiervan is dat ideeën over het zelf en ervaringen gekaderd worden op basis van deze kennis dat leidt tot epistemische onrechtvaardigheid. Die onrechtvaardigheid wordt gelegitimeerd omdat beide partijen tegen wil en dank relevante collectieve concepten delen wat zwart en wit betekent (Fricker, 2007). Dat komt bijvoorbeeld naar voren in het essay *My dungeon shook*, waarin Baldwin verwijst naar de tragische dood van zijn broer, de vader van zijn neef.

“Well, he is dead, he never saw you, and he had a terrible life; he was defeated long before he died because, at the bottom of his heart, he really believed what white people said about him” (in *My dungeon shook*, 1963, p.291).

Of in zijn essay *Everybody's protest novel* (1955, p.18):

“For Bigger's tragedy is not that he is cold or black or hungry, not even that he is an American, black; but that he has accepted a theology that denies him life, that he admits the possibility of his being sub-human.”

Baldwin beschrijft zijn ervaringen vanuit een ‘insidersperspectief’ en worstelt in zijn werk met de taal. Hij schrijft in het Engels dat onmiskenbaar zijn taal is. Hij moet echter werken met woorden die ook ongelijkheid en onrechtvaardigheid uitdrukken (Balfour, 2001). Het meest bekende en veelzeggende voorbeeld is het woord ‘negro’ dat geïntroduceerd is door de dominante witte Amerikaan ten tijde van de slavernij. Baldwin verwerpt het woord ‘negro’, ziet het als een sociale constructie en gebruikt het tegelijkertijd om de witte Amerikaan te confronteren door te bevragen wat het betekent dat de ‘neger’ ‘negro’ gecreëerd is.

In zijn essays geeft hij antwoord hoe om kan worden gegaan met dit epistemische conflict en zijn visie hierop kan gezien worden als een sleutel om verschil te overbruggen.

2.3. Het antwoord van Baldwin hoe om te gaan met verschil

The power of the white world is threatened whenever a black man refuses to accept the white world's definitions. (in *Down at the cross*, 1963, p.327).

Ten tijde van de Burgerrechtenbeweging probeerden verschillende groeperingen waaronder de Nation of Islam Baldwin, die in die tijd een publiek figuur was, voor hun zaak te winnen. In het essay *Down at the cross* beschrijft Baldwin hoe hij uitgenodigd wordt door Elijah Muhammed de in zijn ogen charismatische leider van het moslimbroederschap. In hun gedachtengoed staat zwarte superioriteit centraal en wordt gepleit voor een afgescheiden staat binnen de Verenigde Staten als oplossing om de rassenongelijkheid. Baldwin begrijpt hoe woede van zwarte Amerikanen naast onschuld van witte Amerikanen overheerst als gevolg van eeuwenlange onderdrukking. Hij verzet zich hier tegelijkertijd duidelijk tegen en denkt na over hetgeen zwart en wit bij elkaar kan brengen.

Verbondenheid

Een eerste stap is zoals eerder beschreven een bewustzijn van ras 'race-consciousness' zowel van witten als zwarten. Het is een actieve opmerkzaamheid en acceptatie van de manieren hoe ras doorwerkt in de omstandigheden die een individueel leven vormgeven (Balfour, 2001). Om sociale veranderingen te kunnen bewerkstelligen is eerst inzicht nodig hoe de huidige situatie is ontstaan om vervolgens in een andere manier de verandering te verwoorden. Zoals Baldwin schrijft in *Down at the cross* (1963, p.333):

"But in order to change a situation one has first to see it for what it is: in the present case, to accept the fact, whatever one does with it thereafter, that the Negro has been formed by this nation, for better and for worse, and does not belong to any other."

Dit inzicht kan bereikt worden wanneer ervaringen van zwarte Amerikanen in een eigen taal uitgedrukt worden en dominante ideeën van ras worden gedeconstrueerd. Daarnaast moeten die ervaringen worden meegenomen in het zoeken naar een oplossing in de opheffing van rassenongelijkheid zoals West (1993) formuleert: *"We must look to new frameworks and languages to understand our multilayered crisis and overcome our deep malaise"* (p.23).

Baldwin verwijst in verschillende essays veelvuldig naar de gedeelde en vervlochten geschiedenis. Het is een oproep aan alle Amerikanen om de verbondenheid door de geschiedenis heen te zien, te begrijpen en te accepteren. Acceptatie is voor hem geen passief eindproduct maar een actieve houding om de geschiedenis in te zetten in het verwoorden van

zowel individuele ervaringen als sociale posities van macht. *“To accept one’s past-one’s history- is not the same thing as drowning in it; it is learning how to use it”* (in *Down at the cross*, 1963 p.333). Naast deze gedeelde geschiedenis gaat het Baldwin ook om een bewustzijn van een gedeelde toekomst in één samenleving als één land waarin zwarten en witten afhankelijk zijn van elkaar. In zijn woorden: *“Negroes are Americans and their destiny is the country’s destiny”* (in *Many thousands gone*, 1955, p.32).

Verbonden in conflict

Het is dus niet alleen aan de zwarte Amerikaan om zijn ervaringen niet meer te laten inkaderen door de taal van onderdrukking en te geloven wat over hem gezegd wordt. Het is ook aan de witte Amerikaan om in te zien dat zijn dominante machtspositie geen neutrale rechtmatig toegevalen positie is maar vervlochten met de onderdrukte achtergestelde positie van de ander. Baldwin leidt ons naar een denkrichting waar verbondenheid of verwevenheid de sleutel is om met verschil om te gaan. De moeilijkheid zit in het afstand doen, afschudden, doorleven, omzetten van woede en haat zoals die gevoeld wordt door de zwarten. En het zit in het afstand doen, doorleven, omzetten, afschudden van onschuld en mythes van witten.

Voor Baldwin zijn haat en onschuld beide uitvloeiselen van hetzelfde systeem dat rassenongelijkheid in stand houdt. Hij toont veel begrip voor de woede en haat die leeft onder de zwarte bevolking en hij begrijpt waarom ten tijde van de Burgerrechtenbeweging de beweging van Malcolm X waarbij geweld niet geschuwd wordt, veel aanhang geniet. Hij als zwarte man kent de dagelijkse uitwerking van onderdrukking en vernedering. Hij voelt zelf deze emoties en ervaart hoe moeilijk het is om te niet te kiezen voor haat. Hij waarschuwt echter dat om als individu woede en haat te kunnen (ver)dragen in het leven, dit ten koste gaat van menselijkheid en waardigheid die in eenieder zit. Hij pleit daarom voor een liefdevolle confrontatie door het conflict heen waardoor de mythen van de witte Amerikaan ontmanteld worden om een samenleving te creëren van gelijkheid. In meerdere essays komt het woord ‘love’ terug als antipod van haat. Met liefde bedoelt Baldwin een persoonlijke staat van zijn: *“a state of grace in the though and universal sense of quest and daring and growth”* (in *Down at the cross*, 1963, p.341). Hoewel er theologische achtergronden een rol spelen, laat ik die hier omwille van de beperking van het onderzoek terzijde.

Hij analyseert ook hoe moeilijk het is om afstand te doen van een positie van macht en superioriteit. Zeker wanneer alleen de trotse verhalen uit de geschiedenis verteld worden die

deze positie bekrachtigen. Door het verwoorden van zwarte ervaringen met nadruk op de vervlechting ervan in de geschiedenis van de rassenongelijkheid, kunnen zwarte Amerikanen dienen als een spiegel ter reflectie. In de woorden van Baldwin: *“And if the word integration means anything, this is what it means: that we, with love, shall force our brothers to see themselves as they are, to cease fleeing from reality and begin to change it”* (in *My dungeon shook*, 1963, p.294.).

2.4. Conclusie

Het antwoord op de eerste deelvraag (I.a) hoe verschil wordt geconceptualiseerd in het werk van Baldwin, staat in het teken van macht en de posities die langs de lijn van ras ingenomen en toebedeeld worden. In zijn werk wordt verschil binnen zowel het politiek ethische als het epistemische conflict uitgewerkt. Bij het politiek ethische conflict staat de structurele achterstelling van zwarte Amerikanen centraal die volgens witte Amerikanen opgelost kan worden omdat ten eerste binnen dit debat de categorie ras en samenhangende positie er zogenaamd niet toe doet. Ten tweede wordt de verantwoordelijkheid om uit de achtergestelde positie te komen, volledig gelegd bij de zwarte Amerikaan. De dominante machtspositie van witte Amerikanen wordt niet bevraagd en als vanzelfsprekend veronderstelt.

Het epistemische conflict dat Baldwin adresseert, laat zien dat kennis met bijbehorende beelden die zwarte Amerikanen van zichzelf hebben en die hun ervaringen vormgeven, gebaseerd is op kennisproductie van de dominante witte groep.

In het beantwoorden van de tweede deelvraag (I.b) ‘welke voorstellen werkt James Baldwin uit in, hoe om te gaan met verschil?’ komt Baldwin met ideeën voor zowel witte als zwarte Amerikanen. Volgens Baldwin is de eerste stap voor zwarte Amerikanen om de ervaringen van zwarte mensen een stem te geven in het epistemologische conflict en de representaties die bestaan over zwartheid niet voor waarheid aan te zien. Daarnaast moeten witte Amerikanen een rassenbewustzijn creëren over hun witheid door zich niet langer te verschuilen achter witte onschuld en inzien welke voordelen witheid met zich meebrengt. Tot slot misschien wel het belangrijkste voorstel kunnen zwarte Amerikanen in zowel het politiek ethische als epistemologische conflict de witte Amerikaan confronteren met de mythen die verbonden zijn aan witheid en de samenvallende positie van macht. Hiermee kan inzicht worden vergaard hoe de dominante machtspositie verbonden is met de positie van de zwarte Amerikaan in een gedeelde geschiedenis, hedendaagse samenleving en gedeelde toekomst.

2.5. James Baldwin en de zorgethiek

Nu de eerste twee deelvragen zijn beantwoord, wil ik bovenstaande bevindingen en andere inzichten uit het werk van Baldwin koppelen aan de zorgethiek. Het werk van James Baldwin moet met name geplaatst worden in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw. Twee decennia eerder dan het ontstaan van de zorgethiek. Ik wil met deze paragraaf kijken welke inzichten uit het werk van Baldwin de zorgethiek verder kan brengen in het denken over andersheid en verschil. Ten eerste wil ik onderzoeken in hoeverre het denken van Baldwin zorgethisch te noemen is. Ten tweede wil ik verhelderen welke plek een aantal ‘critical insights’ hebben in zijn denken. ‘Critical insights’ zijn richtinggevende uitgewerkte begrippen die belangrijk zijn in de zorgethiek en die continu door ontwikkelen (Conradi & Vosman, 2016). Ik heb gekozen voor kwetsbaarheid, relationaliteit en lichamelijkheid omdat ik die voor dit onderzoek het meest van belang acht. Ik volg daarbij de definities van Tronto (1993) van kwetsbaarheid, van Kittay (1999) van relationaliteit en van Hamington (2012) van lichamelijkheid. Beknopt uitgelegd staat kwetsbaarheid voor een positie waarin ieder individu gedurende zijn leven op verschillende tijden in terecht komt (Tronto, 1993). Als aanpalend begrip staat het werk van Kittay (1999) in het teken van afhankelijkheid en hoe ieder mens volledig relationeel gedefinieerd wordt. Zij gaat daarbij niet uit van een wederzijdse afhankelijkheid maar van een asymmetrische relatie. Onder lichamelijkheid volg ik Hamington die het belang van lichamelijkheid in de zorgethiek inbrengt. In zijn visie komt zorg tot uitdrukking in en door het lichaam. Nadat ik het werk van Baldwin aan deze *critical insights* heb gekoppeld, wil ik de zorgethiek een aantal punten aanreiken waar zij mee verder kan denken.

Zoals in bovenstaande paragrafen weergegeven analyseert Baldwin het rassenprobleem in de Verenigde Staten ten tijde van Burgerrechtenbeweging op het politiek ethische niveau als op het epistemologische niveau. Dit is geheel in de lijn met de zorgethiek die thema's rondom macht ook zowel politiek ethisch als epistemologisch argumenteert. In het vinden van een antwoord op hoe dit conflict op te lossen, is het van belang op zowel op politiek niveau een stem te geven aan gemarginaliseerde groepen, als in epistemologisch opzicht de ervaringen van deze groepen vanuit een binnen-perspectief op te tekenen. Ook hierin is een duidelijke parallel te zien met Baldwin die in zijn voorstellen hoe om te gaan met verschil, dezelfde lijn uitzet. Hij gaat daarin echter verder en zegt dat zwarte Amerikanen niet alleen hun stem moeten claimen maar ook in het conflict witte Amerikanen moeten confronteren. Hiermee maakt Baldwin expliciet ruimte voor wrijving en conflict. Zijn koers van liefdevol

confronteren is daarmee anders dan de koers van Tronto die streeft naar het horen van alle stemmen aan tafel opdat macht en verantwoordelijkheid herverdeeld kunnen worden.

Kwetsbaarheid is in de zorgethiek een positie die inherent is aan het menselijk leven en waar ieder mens in terecht komt. In deze positie van kwetsbaarheid is ieder mens gelijk. Ook Baldwin verwijst naar kwetsbaarheid maar ziet het niet alleen als een positie van fragiliteit waar ieder mens mee te maken kan krijgen bijvoorbeeld in ziekte en dood. Hij verbindt kwetsbaarheid ook met gevoeligheid voor posities van macht en superioriteit (Balfour, 2001). De weg die de Nation of Islam bewandelt die gebaseerd is op zwarte superioriteit, is voor Baldwin het bewijs dat ieder mens kwetsbaar is voor posities van macht.

De zorgethiek gaat tevens uit van een relationeel mensbeeld waarin de mens niet alleen autonoom en onafhankelijk is maar ook afhankelijk en in verbinding met de ander. Al spreekt Baldwin zich niet expliciet uit over welk mensbeeld hij voorstaat, in zijn werk staat de vervlochten relatie tussen witte Amerikanen en zwarte Amerikanen centraal. Deze relatie is echter niet neutraal maar moeilijk en doordrongen met noties van machtsmisbruik. In zijn visie is erkenning van deze conflictueuze relatie, de eerste stap om met verschil om te gaan. Baldwin attendeert dat het noodzakelijk is dat er naar de gedeelde en onderdrukkende geschiedenis wordt gekeken. Dit geldt met name voor de witte dominante groep die zich verschuilt achter witte onschuld. Naast deze conflictueuze vervlochten vorm van relationaliteit, wijst Baldwin de zorgethiek op het inzicht dat de zorgethiek in haar denkkaders expliciet ruimte maakt voor woede en strijd. Het is niet voldoende dat ieders stem gehoord wordt, zoals Tronto's all-at-the-table politiek voorstaat, want er heerst ook woede bij zwarte Amerikanen.¹² Woede die vraagt om gehoord te worden en die daardoor wellicht ontmanteld kan worden. Kortom op deze bovenstaande punten kan Baldwin de zorgethiek verder voeren.

Over lichamelijkheid, een dierbaar thema in de zorgethiek, heeft Baldwin evenmin expliciet geschreven maar impliciet is zijn werk doordrongen van lichamelijkheid omdat hij schrijft over kleur en seksualiteit¹³. Baldwin vertrekt vanuit concrete belichaamde ervaringen als

¹² Tegenwoordig heerst er woede onder witte laagopgeleide mannen in zowel de Verenigde Staten als Europa. Deze woede wordt toegeschreven aan weggezet worden en niet gehoord.

¹³ Baldwin heeft ook veel geschreven over zijn homoseksualiteit. Zijn romans waaronder *Giovanni's room* gaven hem internationale bekendheid. Ook binnen de categorie van seksualiteit (zoals bij de categorie 'negro') weigert hij zich te labelen. Hij zegt dat deze categorieën voor hem geen betekenis hebben omdat ze de complexiteit van menselijke levens en identiteiten reduceren (Balfour, 2001). Binnen deze scriptie laat ik zijn denken over seksualiteit verder rusten.

zwarte man die door zijn huidskleur en zijn homoseksualiteit, tot de ‘wrong sort of human beings’ wordt gerekend. Hij tematiseert lichamelijke dus niet als een ‘hogere’ abstracte categorie maar als een concreet punt van oordeel. Hij onderstreept dat kleur en seksualiteit lijfelijke oordeel punten zijn in de afwijzing of acceptatie door anderen. Dat witte Amerikanen de zwarte bevolking als inferieur plaatsen en in staat zijn dit moreel te verantwoorden, is voor Baldwin een teken van morele armoede.

“Now I pitied them, pitied them in order not to despise them. And this is not the happiest way to feel toward one’s countrymen” (in *Down at the cross*, 1963, p.319). Omdat zijn analyse van macht gelegen ligt in de ‘color line’ die verwijst naar de huidskleur van mensen, is het lichaam drager van verschil. Witheid en zwarteheid zijn niet alleen abstracte politieke posities maar zijn ook verbonden met de concrete huidskleur van witte en zwarte Amerikanen.

In de zorgethiek wordt het moreel goede gezocht in de particuliere relatie met de concrete ander, die een belichaamd persoon is. Dit is in tegenstelling tot eerdere andere ethische theorieën die uitgaan van een abstracte niet belichaamde ander (Hamington, 2006). Binnen de zorgethiek is dit vooral uitgedacht in zorgrelaties waar zorg door een zorgontvanger en zorgverlener tot uitdrukking komt. Baldwin laat zien hoe het lichaam in alle relaties een rol speelt. Dit geldt dus ook voor schrijvers wetenschappers, politici en zorgethici die nadenken over wat goed samenleven is. Mijn suggestie is dat de zorgethiek kan leren van deze meer concrete lijfelijke benadering van Baldwin en zich kan afvragen wat de hogere abstractie van ‘het lichaam’ moet opleveren.

Als conclusie zou ik willen stellen dat het werk van Baldwin niet alleen in lijn ligt met de zorgethiek maar zoals boven kort benoemd zelfs interessante aanknopingspunten biedt om bepaalde inzichten door te denken.

2.6. Positie onderzoeker

Ik verbind in deze laatste paragraaf mijn eigen reflecties met de inzichten die in dit hoofdstuk aan bod zijn gekomen. In het denken over posities, wil ik mijn persoonlijke ervaringen inbrengen hoe ras, etniciteit en kleur invloed hebben op de positie die ik inneem en of toebedeeld krijg. Tijdens het bestuderen van de essays van Baldwin resoneer ik mee met zijn idee van verbonden zijn door een gedeelde geschiedenis en gedeelde toekomst. In de gesprekken over mijn afkomst, mijn huidskleur, mijn ras, maak ik regelmatig de grap dat ik een VOC-special ben. Ik bedoel hiermee dat ik een mix van verschillende etniciteiten in mij draag waarvan alleen de fenotypische kant wordt gezien en bevraagd. Ik heb een Duitse oma,

een Nederlandse opa en twee Indonesische grootouders maar alleen mijn Indonesische trekken, zijn onderwerp van gesprek.

Het feit dat de witte Nederlander en ik verbonden zijn door de geschiedenis, is een gegeven die ik alleen zie en voel. Het is ook niet zelden zo dat de hele koloniale geschiedenis van Nederland onbekend is bij de vraagsteller. En wanneer wel een historisch bewustzijn te ontwaren is dan is die vaak oppervlakkig. Behalve dat ik mij afvraag hoe een collectieve historisch bewustzijn gedragen gaat worden door de Nederlandse bevolking, vraag ik mij ook af hoe een concrete uitwerking van die verbondenheid eruit moet komen te zien bijvoorbeeld in beleidstaal.

Waar ik ook een parallel zie, is de woede die voortkomt uit onderdrukking en vernedering die ik zelf herken bij de generatie van mijn ouders, de tweede generatie Indische Nederlanders in Nederland. Het is een woede en haat die ook toegeschreven wordt aan bijvoorbeeld Nederlands-Marokkaanse jongens (De Jong, 2007). Een woede die ook volgens Baldwin heel begrijpelijk is, maar volgens hem voor het individu niet constructief werkt terwijl die woede ook veelzeggend is.

In situaties waarin de dominante groep marginale anderen niet hoort, niet ziet, negeert en het gevoel geeft dat zij er niet toe doen, is woede een logisch en intelligent mechanisme van zelfbehoud dat als signaal kan dienen. Ik denk bijvoorbeeld aan hoe in debatten over de multiculturele samenleving die woede vaak weggezet wordt als irrationeel. Zwarte mensen ‘mogen’ wel over hun ervaringen vertellen maar hun woede moeten zij zagezegd eerst beteugelen dan pas volgt de bereidheid om te luisteren. Stem nemen is dus niet zo eenvoudig. Ook in het gesprek bepaalt de dominante groep niet alleen de onderwerpen maar ook de spelregels hoe over deze onderwerpen gepraat mag worden.

Ik denk dat het denken van Baldwin realisme brengt in Tronto's voorstel tot een inclusief '*all at the table*' politiek. Behalve Baldwin's 'oplossing' van liefdevol confronteren, is het noodzakelijk dat ook momenten van wrijving, conflict en woede opgenomen worden in een zorgethische gedachtegang.

Het werk van Baldwin zal ik in het laatste hoofdstuk bekijken en naast het werk van Bos leggen om tot een meer uitgewerkt voorstel te komen hoe om te gaan met verschil waarin woede en conflict een rol spelen.

3. Een pleidooi voor andersheid: Gustaaf Bos over verschil

In dit hoofdstuk behandel ik de volgende twee deelvragen van mijn onderzoeksvraag. Hiervoor laat ik Gustaaf Bos, mijn tweede gekozen auteur aan het woord, die met zijn proefschrift een eigen visie geeft over verschil. Ik zal eerst verschil uitwerken zoals hij dat in zijn werk doordenkt om vervolgens in te gaan op zijn antwoord hoe met verschil om te gaan. Gustaaf Bos is een psycholoog die promotieonderzoek heeft gedaan bij de discipline *Disability studies*¹⁴. In zijn proefschrift ‘Antwoorden op Andersheid’ bespreekt hij zijn bevindingen over wat er gebeurt tussen bewoners van zogenaamde omgekeerde integratiesettingen waar mensen zonder beperking en mensen met een beperking¹⁵ als burens in woonwijken naast elkaar leven. Het doel van zijn onderzoek is om *“meer inzicht te krijgen in de (inter)persoonlijke condities die processen van sociale integratie tussen buurtbewoners met en zonder verstandelijke beperking bevorderen of belemmeren”* (Bos, 2016, p.19). Hij benadrukt dat zijn bevindingen geplaatst moeten worden in zijn onderzoek naar mensen met een beperking in omgekeerde integratiesettingen en daardoor niet per definitie generaliseerbaar is naar alle mogelijke contexten. Uiteraard gaat het bij Bos om een andersoortig verschil dan tussen witten en zwarten. Het gaat echter wel over verschil waarbij vreemdheid, afscheiden en een indeling in hoog (gewaardeerd) en in laag (gewaardeerd) een beslissende rol spelen. Wat aan de orde is, is een gelijkwaardigheidsideaal/gelijkheidsideaal waarbij feitelijk voorkomende verschillen tussen mensen en groepen niet ten einde toe uitgedacht worden. Zijn denken is tegelijkertijd een aanzet om dieper na te denken over verschil in het narratief over inclusie en participatie (Bos & Kal, 2016). Ik maak dankbaar gebruik van deze ingang in mijn onderzoek naar een meer uitgewerkt begrip van inclusie of alternatief daarop.

In de bespreking van het werk van Bos in dit hoofdstuk kan het voorkomen dat het woord ‘wij’ valt. Dit is problematisch omdat dit onderzoek juist gaat over het onderliggende ‘wij’- ‘zij’ dat bepaalde termen zoals inclusie en integratie veronderstellen. Het ‘wij’ van Bos is op zijn hoogst een filosofisch wij en niet een politiek wij. Als ik dus spreek in het navolgende dan duid ik daarmee Bos’ wij aan.

¹⁴ Disability studies is de wetenschappelijke discipline die zich bezig houdt de bestudering van de betekenis en de gevolgen van het hebben van een beperking. Beperking wordt hierin gezien als sociaal geconstrueerd. Zie <https://disabilitystudies.nl/het-vakgebied-disability-studies>. Geraadpleegd 8 augustus 2018.

¹⁵ Bos heeft vooral onderzoek gedaan naar personen met een zware verstandelijke of meervoudige beperking waar verbale gesproken taal vaak niet mogelijk was. Voor de leesbaarheid van de tekst schrijf ik beperking waar ik mij bewust ben dat dit niet geheel de lading dekt.

3.1. Verschil in het burgerschapsdiscours voor mensen met een beperking

Bos (2016) onderzoekt verschil op een specifieke locatie namelijk in woonwijken die gebouwd zijn naast of op het terrein van zorginstellingen. Deze omgekeerde integratiesettingen op het gebied van wonen zijn sinds de jaren negentig van de twintigste eeuw een van de beleidsinterventies die door zorginstellingen zijn gepleegd ter emancipatie van hun patiënten. Achterliggend idee voor het creëren van omgekeerde integratiesettingen is deinstitutionalisering van mensen met een beperking die eerder afgezonderd in grote instellingen in bossen en duinen woonden. Dit proces past binnen het burgerschapsparadigma waar iedereen op de eerste plaats burger is (Bos, 2016). Binnen dit paradigma staan begrippen als gelijkwaardigheid, gelijke kansen, inclusie, zelfbeschikking en kwaliteit van leven centraal (Regenmortel & Embregts, 2012). Uitgangspunt is dat het burgerschap met de bijbehorende respectvolle bejegening als burger de belangrijkste stap is om maatschappelijke ongelijkheid bij patiënten uit de geestelijke gezondheidszorg en gehandicaptenzorg te bestrijden (Asselt-Govers et al., 2014). De oorzaak van de achtergestelde positie van mensen met een beperking wordt gezocht in het gegeven dat zij niet deel uit maken van de samenleving omdat zij afgezonderd leven in de instellingen. Verschil wordt in dit beleid gedefinieerd als verschil tussen groepen burgers die ongelijk toegang hebben tot een ‘gewoon’ leven. Dit verschil kan genormaliseerd worden door middel van participatie en inclusie waardoor het maatschappelijke verschil gereduceerd wordt. Bos (2016) bekritiseert het emancipatorische ideaal van burgerschap en gelijkheid voor mensen met zware verstandelijke of meervoudige beperkingen. Beleid en wetenschap zijn machtige machines die kennis produceren over teksten, zinnen en woorden die ertoe zouden doen. In zijn onderzoek legt hij bloot welke betekenissen onder woorden als participatie, inclusie en empowerment liggen en op welk mensbeeld dit gestoeld is. Niet zelden ligt er een versluierd ideaal aan ten grondslag wat een goede burger zou moeten zijn en wat een goed leven is. Hoe beleid wordt vormgegeven zegt vooral iets over de eigen opvattingen van beleidsmakers over hun behoeften, dromen, motieven en omgang met verschil (Bos & Kal, 2016).

Verschil als verrijking

Gelijktijdig met het burgerschapsdiscours waar gepoogd wordt maatschappelijke verschillen te reduceren, werd door middel van diversiteitsbeleid ook aandacht gegeven aan de waardering van individuele verschillen (Bos, 2016). Het diversiteitsbeleid gaat uit van verschillen die worden gezien als onderdeel van de menselijke diversiteit waarbij eenieder sterke en zwakke kanten heeft. Het hebben van een handicap wordt gezien als een vlekje, een

zwakke kant zoals ieder ander individu zwakke kanten heeft. De overheid legt hierbij de focus op overeenkomsten waarbij de verschillen als een verrijking worden voorgesteld. Het gaat uit van het idee dat iedereen verrijkt zou worden door ontmoetingen met de ‘ander’. Ook Bos vertrekt met deze aanname *“Hoewel ik aan het begin van mijn onderzoek in omgekeerde-integratiesettingen over veel aspecten van intermenselijk contact had getwijfeld, was ik van één ding betrekkelijk zeker geweest: onderlinge ontmoetingen en verbindingen betekenen in potentie voor iedereen een verbetering van de levenskwaliteit”* (Bos, 2016, p.63). Hij komt er in het onderzoek achter dat deze aanname te simpel gesteld wordt en een rooskleurig beeld van verschil schetst. Deze voorstelling van verschil gaat namelijk voorbij aan de moeilijke aspecten die verschil in een ontmoeting ook oproept. Ondanks dat beleidmakers dit inzien is voor deze nuance binnen het overheidsbeleid geen ruimte. Het is zeker niet zwaarwegend genoeg om hun visie te wijzigen (Bos, 2016). De inzet blijft het overbruggen van verschillen door middel van integratie en participatie die in het integratiebeleid van migranten nog steeds vooral inzet op taal en ontmoeting. Het negeert echter het gegeven dat fysieke aanwezigheid in de samenleving of meedoen aan gemeenschappelijke activiteiten niet meteen zorgt voor meer sociale contacten, laat staan voor sociale inclusie. Het leidt evenmin tot betekenisvol contact (Asselt-Govers et al, 2014). Dit idee van verrijking dat maatschappelijk breed gedragen wordt, is alleen gedacht en bedacht vanuit het perspectief van degene met macht.

Gelijkheid

Dit denken in verrijking sluit aan bij het idee dat verschil er niet toe doet omdat mensen in essentie gelijk zijn of op zijn minst gelijkwaardig. Beleid blijft focussen op *“gemeenschappelijke kenmerken en overbrugbaarheid van geïnstitutionaliseerde ongelijkheid”* (Bos, 2016, p.228) Die gemeenschappelijkheid moet echter in iedere ontmoeting opnieuw bevestigd worden waarbij het verschil niet te groot moet zijn. Dat er onveranderlijke, ingrijpende of problematische verschillen bestaan die niet te kennen zijn en niet te overbruggen wordt niet gethematiseerd. De ruimte die er voor verschil is binnen een ontmoeting is minimaal en mensen mogen slechts tot op een beperkte hoogte anders zijn, dat wil zeggen ‘zo gewoon mogelijk’ (p.237). Dit geldt voor personen met een verstandelijke beperking maar ook voor andere groepen marginale anderen zoals bijvoorbeeld vluchtelingen (Bos & Kal, 2016). Beleid veronachtzaamt dat in menselijke interacties en relaties er nooit een ‘ready made we’ is. Iedere groep, familie, gemeenschap is een ‘broken we’ at best (Bos & Kal, 2016).

Vershil als te overbruggen

Vershil wordt in beleid niet alleen geconceptualiseerd als leuk en verrijkend maar ook als te kennen en te overbruggen. Bos wijst er op dat verschil alleen ervaren wordt in het contact met de ander: *“Wij zijn alleen anders in en dankzij de relatie met de ander oftewel a person is never strange on his own. The perceived other always refers back tot he perceiver as well”* (Bos & Kal, 2016, p.134). In dat contact willen mensen verschil altijd opheffen door te focussen op wat verbindt en wat als gemeenschappelijk kan worden gezien. De contacten met mensen met een zware of meervoudige verstandelijke beperking waar gesproken taal soms niet mogelijk was, laten hem als onderzoeker inzien dat er verschillen zijn die niet te kennen of te overbruggen zijn. Hij komt door zijn onderzoek tot de conclusie dat *door te focussen op gelijkheid en verrijking geen recht wordt gedaan aan verschil*. Door het benadrukken van de gemeenschappelijkheid en overbrugbaarheid ontslaan mensen zichzelf van de plicht om te blijven zoeken naar aansluitende manieren om met andersheid om te gaan. Bos gaat met behulp van het werk van de Duitse filosoof Waldenfels op zoek naar een antwoord hoe meer ruimte kan worden geboden aan verschil en andersheid.

3.2. Hoe om te gaan met verschil het antwoord van Bos

Onkenbaar

Centraal in het denken van Bos over verschil en hoe daarmee om te gaan, staat het werk van de hedendaagse Duitse fenomenoloog Waldenfels die met zijn responsieve ethiek een nieuwe kijk op andersheid en verschil geeft. Het vertrekpunt is dat verschil in beginsel onkenbaar en onophefbaar is. Waldenfels stelt dat alle perspectieven van anderen, ook van hen waarmee in dialoog kan worden getreden, ten diepste onkenbaar zijn. Hij volgt daarin Levinas dat het onmogelijk is om in de positie van de ander te staan omdat hij letterlijk die plek al inneemt. Daarnaast nemen mensen altijd eigen eerder opgedane ervaringen en sociale positie mee ook in de pogingen de andersheid van de ander te begrijpen (Bos, 2016).

Lijfelijke responsiviteit

Een andere belangrijk punt dat Waldenfels naar voren brengt, is dat in de ontmoeting de andersheid van de ander een voorbewuste lijfelijke respons oproept die niet uit te schakelen is. *“We are affected by what happens to us before being able to respond to it”* (Waldenfels, 2004, p.235). Dit is geen neutrale registratie. De andersheid van de ander roept vreemdheid op waar mensen zowel door worden aangetrokken als door worden afgestoten. Hoe iemand zich

vervolgens tot de ander verhoudt, moet worden beschouwd als een reactie op diens andersheid (Bos, 2016). Nog voordat de mens als subject kan reageren of denken, heeft het lijf al een reactie gegeven. De conclusie van Waldenfels is dat niet rationaliteit maar lijfelijke responsiviteit de kern is van menselijke interacties (Bos, 2016).

Verbinden van vreemdheid

Mensen proberen in de ontmoeting met de ander, grip te krijgen op de andersheid van de ander omdat deze andersheid vreemd voorkomt. Die vreemdheid heeft drie relationele aspecten. Ten eerste heeft zoals eerder gezegd het waargenomen vreemde een wederzijds karakter *“wij allen zijn vreemd voor elkaar door elkaar”* (Bos, 2016, p.97). Ten tweede verwijst die vreemdheid altijd terug naar vreemdheid in het zelf. Tot slot kan het vreemde altijd op twee manieren vreemd worden afhankelijk van bijvoorbeeld de situatie namelijk als vreemd in het zelf óf als vreemd in de ander.

Volgens Waldenfels zijn mensen in het Westen geneigd om op twee manieren met het vreemde van de ander om te gaan. Hij onderscheidt twee veelgebruikte strategieën die van ontvreemding en onteigening (Bos, 2016). Ontvreemding is het proces waarin de andersheid van de ander geduid wordt als een variant in de menselijke diversiteit afgezet tegen een rationeel westers mensbeeld. Het proces van onteigening komt tot stand wanneer in de ontmoeting met de ander vooral aantrekking van de andersheid de boventoon voert. De andersheid van de ander wordt hierin geromantiseerd waarbij expliciet afstand wordt gedaan van de westerse logica (Bos, 2016). Ondanks de pogingen de andersheid van de ander te grijpen, te duiden en te kennen, komen mensen uiteindelijk tot het besef dat *“alles wat ons vertrouwd en eigen is, op losse schroeven komt te staan; het leven had net zo goed volstrekt anders kunnen zijn”* (Bos, 2016, p.95). Dat besef dwingt af dat ingezien wordt dat er andere manieren zijn om de wereld te ordenen en daarin te leven. Het brengt inzicht in de reflectie over het relatieve en fragiele karakter van onze eigenheid.

Ruimte voor verschil begint bij het herkennen en erkennen van de andersheid die tot uitdrukking komt in de relatie met de ander. Erkenning van verschil en ongelijkheid leidt tot de erkenning dat niet alles te overbruggen is. Het is daarentegen wel mogelijk om het eigene te verbinden met het vreemde. Belangrijk is om te blijven (in)zien dat de andersheid van de ander daarmee nog niet is overbrugd. Er zijn verschillende opties tussen het ik en de ander die zeer waardevol kunnen zijn maar waarbij de ander nog steeds onbekend blijft (Bos, 2016).

Relationele ruimte en responsief vertrouwen

Omgaan met verschil gaat dus niet zozeer over overbruggen op grond van gedeelde gelijkheid maar juist op erkennen van ongelijkheid. Het is daarbij van belang om dat wij mensen zich meer bewust worden van onze lijfelijke gevoeligheid. De relationele ruimte ontstaat tussen lijven in en brengt een zekere spanning met zich mee. Het begint ermee om het in de ontmoeting te kunnen uithouden bij de ander ondanks dat het verschil niet gekend kan worden. De andersheid van de ander roept immers vreemdheid in het zelf op. Mensen kunnen daarentegen ervaringen met vreemdheid in het zelf verbinden met de ander. De andersheid van de ander is immers in zijn onophefbaarheid bepalend voor wie wij zijn en wat wij doen. De manier waarop de ander fysiek wordt waargenomen is altijd verweven met de ordening waarbinnen die waarneming plaatsvindt. Het is daarmee onherroepelijk verweven met een lokaal, maatschappelijk, cultureel en historisch bepaalde context (Bos, 2016).

Reacties van het zelf op andersheid zeggen vooral iets over het zelf en kunnen een startpunt zijn om via reflectie meer over de aard van het vreemde te weten te komen (Bos, 2016). Er wordt niet zozeer inzicht verkregen op de ander andersheid van de ander maar vooral zicht op de eigen lijfelijk ervaren vreemde kanten van het zelf. In de ontmoeting met de ander kan geleerd worden om op andere manieren naar het zelf en de verweven eigen context te kijken. Er is dus een omweg noodzakelijk wil verschil tot ontmoeting leiden, de omweg van zelfbevraging.

De manier waarop mensen met elkaar omgaan zal altijd imperfect zijn en altijd schuren maar dat betekent niet dat het daarom niet moet worden gedaan. Juist deze zoekende manier die inadequaat moet zijn, is de drijvende kracht aan het zoeken naar een responsieve ethische houding (Bos, 2016). Volgens Waldenfels is responsief vertrouwen een wederkerig en voorwaardelijk proces dat tussen deelnemers in een ontmoeting continu 'gaande' is. Het is niet iets dat wij mensen hebben in de zin van 'wij hebben vertrouwen'. Het is evenmin iets wat wij geven als in 'wij geven vertrouwen'. Responsief vertrouwen bestaat in het geven en hergeven en doet recht aan het verschil (Bos, 2016). Het verlenen van vertrouwen is geen automatische sleutel tot een wederkerige relatie. Het is een voorwaarde om op zoek te gaan naar mogelijkheden tot kennismaking met anderen die hun andersheid intact laten.

3.3. Conclusie

In bovenstaande paragrafen heb ik de twee deelvragen beantwoord ‘hoe verschil in het werk van Bos wordt geconceptualiseerd (II.a) en welke voorstellen om met verschil om te gaan worden uitgewerkt in het werk van Bos (II.b)? Samenvattend komt het neer op het volgende: Als antwoord op deelvraag nummer drie vertrekt Bos (2016) vanuit het begrip verschil zoals dat in het burgerschapsdiscours en binnen diversiteitsbeleid wordt gearticuleerd namelijk als verrijkend, gebaseerd op gelijkheid en te overbruggen. Hij stelt daartegenover dat verschil moeilijke aspecten met zich meebrengt, in essentie onkenbaar is en niet vanuit gelijkheid moet worden verkend.

Bij de beantwoording van deelvraag nummer vier gaat het bij Bos niet om het overbruggen van verschil maar juist om het vreemde dat andersheid in ‘het zelf’ oproept te verbinden met het vreemde van de ander. De gevoelens van afkeer, fascinatie, angst of anderszins die daarbij gepaard gaan, vallen niet samen met de kenmerken van de ander. Die gevoelens ontstaan in de reactie op diens (vaak uiterlijke) kenmerken. Connectie kan alleen tot stand komen wanneer in een ontmoeting beide partijen, met name degene die de dominante positie inneemt, door middel van zelfbevraging en een responsief zoekende houding elkaar tegemoet treden.

3.4. Gustaaf Bos en de zorgethiek

Behalve de beantwoording van de twee deelvragen wil ik ook in dit hoofdstuk met de volgende paragraaf door de lens van de zorgethiek inzoomen op het werk van Bos.

Ik wil helder krijgen welke plek een aantal zorgethische *critical insights* zoals ten aanzien van kwetsbaarheid, relationaliteit en lichamelijkheid hebben in zijn denken. Onder *critical insights* versta ik richtinggevende uitgewerkte begrippen die belangrijk zijn in de *body of knowledge* van de zorgethiek. Het zijn inzichten die continu door ontwikkelen (Conradi & Vosman, 2016). Dit zal een relatief korte bespreking worden want ondanks dat Bos zich geen zorgethicus noemt, kan zijn denken geplaatst worden binnen de denkkaders van de zorgethiek. Hij verkent andersheid zoals Baldwin zowel op een politiek ethisch niveau als een epistemologisch niveau. Hij bekritiseert het begrip inclusie in die zin dat de invulling die het woord krijgt in beleid vooral een projectie is van de behoeften, verlangens en idealen van beleidmakers die een dominante positie in de maatschappij hebben. De stem die mensen met een zware of meervoudige beperking toegedicht krijgen, ondanks dat zij in letterlijke zin geen stem kunnen nemen omdat zij niet communiceren via gesproken taal, wordt vaak genomen

door dierbare naasten. Echter wanneer die stem wordt uitgedragen, wordt deze nauwelijks gehoord en heeft het weinig of geen invloed op beleid. Een politiek van inclusie waar alle stemmen meetellen en gehoord worden zoals Tronto (1993,2013) voorstaat, is volgens Bos niet alleen onhaalbaar maar vraagt ook om een plek voor andersheid en verschil. In zijn perspectief gaat dit ruimte maken voor verschil samen met ongemak en wrijving omdat de andersheid van de ander voor een deel altijd onkenbaar blijft. De andersheid van de ander is niet te overbruggen maar kan wel in verbinding gebracht worden met de vreemdheid in het zelf. Dit betekent bijvoorbeeld in de context van het onderzoek van Bos dat beleidmakers niet uitgaan van hun eigen behoeften en positie maar dat zij hun eigen behoeften en positie kritisch bevragen voordat zij het als uitgangspunt nemen van goed samenleven. Deze bovenstaande drie punten kunnen meegenomen in een zorgethische gedachtegang over een meer doordachte invulling van (of alternatief op) inclusie.

Daarnaast pleit Bos in zijn conclusie voor een andere invulling van burgerschap. In zijn visie op burgerschap zijn niet autonomie, zelfredzaamheid en onafhankelijkheid leidend maar juist kwetsbaarheid en afhankelijkheid (Bos & Kal, 2016). Hij staat voor een kwetsbaar en zorgzaam burgerschap zoals die eerder door zorgethica Sevenhuijsen (2000) naar voren is gebracht. Kwetsbaarheid is niet alleen van toepassing op mensen met een zware of meervoudige beperking, maar geldt ook voor de samenleving als geheel waar het taboe op kwetsbaarheid heerst. In de zorgethiek is kwetsbaarheid immers een positie waar iedereen gedurende het leven op verschillende momenten in terecht komt (Tronto, 1993). Het is een grondtoon van het menselijk leven, ook buiten de levensfasen van kindertijd en ouderdom om. Bos brengt eveneens naar voren hoe relationaliteit en lichamelijke met elkaar verbonden zijn in de ontmoeting met de ander en hoe verschil daarin tot uitdrukking komt. Hij sluit hiermee aan op een grondgedachte in de zorgethiek dat menszijn relationeel gedefinieerd is (Kittay, 1999). Hij sluit aan bij de stelling van Hamington (2012) dat zorg verweven is met lichamelijke. Zorg komt tot uitdrukking en wordt gekend door en in het lichaam. Daarbij gaat Bos verder en onderstreept dat ontmoetingen met de ander altijd op de allereerste plaats lijfelijke bepaald worden. Andersheid en verschil worden door het lichaam gedragen. Op basis van zichtbare uiterlijke kenmerken wordt bepaald of iemand tot het 'wij' al dan niet tot het 'zij' behoort. Hij wijst op het ontwikkelen van een meer lijfelijke sensitiviteit omdat deze voorbewuste lijfelijke responsen voorafgaand aan het bewustzijn komen. Dit heeft gevolgen voor de zorgethiek omdat hierin de rationele cognitief bewuste actor een centrale plek inneemt waarbij lichamelijke meer abstract gedacht wordt. Een zorgethiek dat politiek en

kritisch is, moet gegrond zijn in concrete activiteiten van ‘echte’ mensen in de context van sociale relaties (Robinson, 2011). Het denken van Bos over lichamelijkeheid kan hierin een aanzet in zijn.

3.5. Positie onderzoeker

In deze paragraaf verbind ik mijn eigen reflecties met de inzichten die in dit hoofdstuk aan bod zijn gekomen. Behalve dat ik hiermee wil laten zien hoe ik als onderzoeker geïmpliceerd ben in het onderzoek, vind ik het belangrijk om mijn eigen ervaringen met de inzichten van iedere denker kritisch te reflecteren.

Het werk van Gustaaf Bos en met name de inzichten die hij ontleent aan de filosoof Waldenfels, geeft mij een nieuwe inspirerende invalshoek hoe over verschil, andersheid, vreemdheid na te denken. Ik probeer zijn visie te vertalen naar andere groepen ‘anderen’ die elkaar door middel van taal bijvoorbeeld proberen te begrijpen. Wat gebeurt er dan in die ontmoetingen? Wanneer ik denk aan de talloze ontmoetingen die ik heb (gehad) en waar de vraag ‘waar kom je vandaan?’ steeds terugkomt en mijn antwoord ‘Maastricht’ nooit wordt geaccepteerd, dan zie ik daarin terug dat de vraagsteller het vreemde in mij probeert te duiden naar een beeld dat hij allang heeft. Voor mij is het een voorbeeld van onteigening waarin het beeld van de exotische ander geromantiseerd wordt. Romantiek betekent in deze context dat de ander tot óf vriend óf vijand wordt gemaakt. Het zou mooi zijn wanneer dit het begin is van echte reflectie en nadere kennismaking waarin zowel de ander als ik zelf onderzoeken wat ‘ons’ verbindt. Zelfbevraging van de vraagsteller is dan een noodzakelijk vertrekpunt. Bij wat ‘ons’ verbindt, gaat het dus verder dan een herinnering aan een gedeelde geschiedenis. Het zijn twee schurende geschiedenissen waarin verbondenheid zit maar ook hiërarchie en uitbuiting. Hoe kan deze verbinding tot uitdrukking gebracht worden en -nog een stap verder- hoe kan dit voor meer sociale cohesie zorgen? In ieder geval niet door mij te conformeren aan de norm het ‘verwachte’ antwoord te geven. Dit heb ik een periode lang gedaan om het gesprek soepel te laten verlopen en om er zelf zo snel mogelijk vanaf te zijn. Wanneer ik het gesprek aanga en de ander confronteer met mijn irritatie, begrijpen mensen mij vaak niet. Zij vragen zich af wat er zogenaamd fout is aan die vraag naar afkomst. Het is immers een uit interesse geboren vraag. Ook zou ik in de woorden van een gesprekspartner *“juist trots moeten zijn op mijn afkomst”*. Dat mijn boosheid zit in het niet accepteren van mijn eigen antwoord en de onwetendheid over de gedeelde geschiedenis wordt door weinigen gezien. Het meest erger ik mij wanneer op de tegenvraag: waar kom jij vandaan en wat is jouw

afkomst, het antwoord ‘gewoon’ uit Nederland komt. Dit woordje ‘gewoon’ in deze context maakt mij nog steeds razend, het verwijst naar de norm waartoe ik door mijn uiterlijk nooit toe zal behoren. Wat Bos mij aanreikt, is dat verschil onophefbaar is en dat ook ik de andersheid van de ander als aangrijpingspunt kan nemen om die met de vreemdheid van mijzelf te verbinden. Ik ben niet alleen vreemd voor de ander, de ander is ook vreemd voor mij. Ik wil om die reden het woordje ‘gewoon’ blijven bevragen. Al ga ik er misschien nog te makkelijk vanuit dat met woorden verschil overbrugd kan worden terwijl ik dankzij Bos weet dat er altijd een onkenbaar deel aanwezig zal zijn zelfs als je één en dezelfde taal spreekt en burger bent van dezelfde natiestaat.

Tot slot wil ik stilstaan bij Bos’ (2016) kritiek op het burgerschapsideaal die gevolgen heeft voor bijvoorbeeld de woorden inclusie en participatie. Hoe kunnen woorden die zo diffuus zijn, tegelijkertijd zo aansprekend zijn? Het denken van Bos laat zien dat door de nadruk te leggen op het idee dat ieder individu op de eerste plaats burger is, juist het gevaar met zich meebrengt dat er geen ruimte meer is voor afwijking. Alles wat vreemd is, wordt gezien als een probleem dat via de weg van integratie of inclusie genormaliseerd moet worden. Het ‘wij’ in de zin van wij burgers gaat uit van gelijkheid waardoor de dominante groep niet hoeft na te denken over de relationele aspecten van andersheid en vreemdheid. Het is deze verbondenheid, de verwevenheid van de ander en het zelf, die tot uitdrukking moet worden gebracht met name in termen die sociale cohesie willen versterken.

Deze interrelationele benadering van Bos gebaseerd op het werk van Waldenfels, helpt mij bij het nadenken over de politiek ethische vraag: wanneer zeg je ‘wij’ en welke ‘zij’ verschijnt er dan? Is er een manier om het onderliggende ‘wij’- ‘zij’ helder naar voren te laten komen? Met deze vraag in mijn achterhoofd ga ik het volgende en tevens laatste hoofdstuk in.

Conclusie en discussie

In dit laatste hoofdstuk wil ik de bevindingen uit het werk van James Baldwin en Gustaaf Bos zoals beschreven in de vorige hoofdstukken naast elkaar leggen en de laatste deelvraag beantwoorden: Hoe kunnen de inzichten van Baldwin en Bos bijdragen aan ideeën over samenleven zonder minachting vanuit zorgethisch perspectief (nummer III). Ik zal daarvoor eerst de inzichten met elkaar verbinden en deze synthese plaatsen in een zorgethisch kader. Vervolgens zal ik mijn eigen reflecties over verschil en posities die ik tijdens het schrijven van dit onderzoek heb verzameld met de inzichten verbinden. Waar mogelijk wil ik met mijn reflecties de conclusie verder doordenken. Tot slot zal ik als conclusie een antwoord geven op de hoofdvraag:

Op welke manier kan er met verschil worden omgegaan volgens James Baldwin en Gustaaf Bos opdat goed samenleven vanuit zorgethisch perspectief mogelijk wordt?

Zoals eerder vermeld, hebben beide auteurs een ander vertrekpunt bij het uitwerken van andersheid en verschil. Baldwin kijkt naar ras als drager van verschil en Bos naar verstandelijke beperking als drager van verschil. Ik kijk in deze thesis naar (maatschappelijke) positie en verschil en ik zet hun inzichten naast elkaar ondanks dat ik mij bewust ben dat hun kennis over verschil gesitueerd is in een eigen context. Ik wil het antwoord dat ik formuleer plaatsen in het discours van de multiculturele samenleving. Ik zal daarom de inzichten van Bos gebruiken en vertalen naar verschil tussen groepen mensen van verschillend ras of etniciteit. Het werk van Baldwin zal ik echter niet toepassen op de context van mensen met een zware of meervoudige beperking.

Interconnectedness: Baldwin en Bos over andersheid en verschil

Zowel James Baldwin als Gustaaf Bos plaatsen het denken over verschil in een politiek ethisch en epistemologisch conflict. Politiek ethisch zijn beide auteurs kritisch over hoe de achtergestelde positie van gemarginaliseerde anderen opgelost moeten worden volgens de norm van de dominante groep. De dominante groep bepaalt aan welke voorwaarden moet worden voldaan om tot het ‘wij’ van de dominante groep te mogen en kunnen toetreden. Op verschillende wijze laten zij zien hoe problematisch het is dat deze norm nooit bevestigd wordt. Een impliciete norm die in bepaalde begrippen (zoals inclusie, integratie en gelijkheid) verborgen ligt. Baldwin maakt inzichtelijk hoe mythen van superioriteit en witheid met elkaar

verbonden zijn. Bos laat in zijn werk zien dat verschil (andersheid) niet alleen mooi en verrijkend is maar ook moeilijke aspecten met zich meedraagt die nooit op te heffen zijn. In het epistemologisch conflict wijzen beide denkers dat stem nemen niet eenvoudig is zolang de beelden wat ‘andersheid’ betekent vanuit het perspectief van de dominante groep wordt ingevuld. Voor mensen en groepen mensen die in een gemarginaliseerde positie zitten, is het belangrijk om de ervaringen over deze positie in te brengen in het epistemologische conflict¹⁶. Het is van belang dat gemarginaliseerde groepen zich losmaken van de beelden en representaties die zijn ontwikkeld door de dominante groep. De norm van wat (goed) mens zijn betekent of goed samenleven wordt niet langer bepaald door deze dominante groep en hoeft niet als ijkpunt van het eigen leven te worden genomen. In de woorden van Mignolo: *“the definitive rejection of ‘being told’ from the epistemic privileges of the zero point what ‘we’ are, what our ranking is in relation to the ideal of humanitas and what ‘we’ have to do to be recognized as such”* (2009, p.161).

Ook in het antwoord hoe om te gaan met verschil is een overeenkomst te ontwaren tussen Bos en Baldwin. Zij zien beide de sleutel in de route van (zelf-)confrontatie en reflectie.

Bij Baldwin moet de gemarginaliseerde ander (de zwarte Amerikaan) de dominante ander (de witte Amerikaan) confronteren met diens mythen die superioriteit in stand houden. Het gaat om het benadrukken van hoe de gedeelde geschiedenis verweven is met tegenwoordige posities van macht. Daarvoor is het noodzakelijk om de onderdrukte, vaak onbekende, verbonden geschiedenis, in de woorden van Narayan (1995) *entangled history, unequally shared*, te delen en naar voren te brengen.

Bij Bos dient de andersheid van de ander als eerste signaal om de vreemdheid in het zelf te bevragen. Door het bevragen van de eigen positie en de verhouding tot de ander kan verschil in verbinding gebracht worden. Hiermee wordt de verantwoordelijkheid hoe om te gaan met verschil niet alleen bij de gemarginaliseerde ander gelegd maar met name bij de degene uit de dominante groep.

Concluderend kan gezegd worden dat omgaan met verschil moeilijk is, niet op te heffen is en verbonden is met conflictueuze posities van macht. Verschil kan niet overbrugd worden maar wel in verbinding gebracht worden met de eigen positie.

¹⁶ Ik ben mij bewust in het burgerschapsdiscours van mensen met een zware of meervoudige beperking het eerder gaat over een stem toegedicht krijgen zelfs wanneer stem in de letterlijke zin niet genomen kan worden omdat mensen niet communiceren in gesproken taal.

Zowel verschil als omgaan met verschil worden door beide denkers in verbondenheid (in connectie)¹⁷ uitgedrukt waardoor het onderliggend wij-zij denken niet per definitie opgeheven wordt maar wel anders doordacht. Een structurele kritiek op verschil en patronen van uitsluiting kan via interconnectedness worden ingebouwd. Wanneer gesproken wordt over ‘wij’ aan de binnenkant verschijnt dan niet alleen ‘zij’ aan de buitenkant maar wordt ook meteen duidelijk hoe het ‘wij’ en het ‘zij’ met elkaar verbonden zijn. Door de nadruk te leggen op interconnectedness, kan de positie van de dominante ander, die tot het ‘wij’ behoort, worden bevraagd. Het streven is niet langer een steeds groter wordende cirkel van het ‘wij’ zoals inclusie door Rorty wordt voorgesteld (in Balfour, 2001) maar een heldere blauwdruk hoe posities met elkaar verbonden zijn. Deze interconnectedness kan als een alternatief worden gezien op inclusie en kan een antwoord zijn op samenleven zonder minachting.

Wanneer ik bovenstaande conclusie toepas op het debat rondom zwarte piet wordt duidelijk hoe moeilijk het is om de eigen stem gehoord te laten krijgen. In dit debat nemen zwarte mensen positie en praten vanuit hun eigen ervaringen wat zij als pijnlijk en vernederend ervaren aan de figuur van zwarte piet. De inhoudelijke argumenten buiten beschouwing gelaten, worden zij vaak weggezet als emotioneel en boos. Baldwin reikt aan dat die boosheid er juist toe doet. De neiging van de dominante groep om op te leggen welke regels zogenaamd gelden in het voeren van een debat is ook te duiden als epistemologische onrechtvaardigheid. Ik wil daarbij vooropstellen dat basale democratische regels blijven gelden zoals elkaar laten uitpraten en geen geweld gebruiken. Samenleven zonder minachting betekent woede niet zien als onwenselijk maar juist als een signaal. Het gaat om die woede en het is noodzakelijk dat het een plek krijgt, waardoor het een potentieel tot transformatie kan worden. Het is interessant om in dit debat interconnectedness als argument in te brengen zowel op het niveau van de inhoud als op het niveau van de betrekking.

Interconnectedness binnen de kaders van de zorgethiek

In voorgaande hoofdstukken is de link gelegd tussen het werk van beide denkers en de zorgethiek. Ondanks dat Baldwin en Bos zichzelf geen zorgethicus noemen, kan hun werk zorgethisch genoemd worden. Ik wil met deze paragraaf hun belangrijkste zorgethische

¹⁷ Vanaf dit punt gebruik ik het woord interconnectedness in plaats van interverbondenheid omdat het woord interconnectedness in mijn ogen een andere lading meebrengt waar ook lossere bindingen met elkaar gedacht kunnen worden.

punten naast elkaar leggen. Ik zou willen stellen dat het denken van Baldwin en Bos niet alleen in lijn ligt met de zorgethiek maar zelfs enkele interessante aanknopingspunten biedt om het *all-at-the table* politiek van Tronto verder te brengen.

Naast elkaar gelegd zijn er een aantal overeenkomsten tussen Baldwin en Bos wat betreft hun opvattingen over relationaliteit en lichamelijkheid. Zij hebben conform de zorgethiek een relationeel mensbeeld. Het verschil met de zorgethiek is dat binnen hun denkkaders expliciet ruimte is gedacht voor moeilijkheid, conflict en wrijving. Andersheid en omgaan met verschil gaat in hun visie meestal gepaard met moeilijkheid en wrijving.

Wat betreft lichamelijkheid hebben zowel Baldwin als Bos een concreet lijfelijke benadering. Hun ervaringen over andersheid, vreemdheid en ontmoetingen met de ander vertrekken vanuit de lijfelijke ervaring en worden ook als zodanig opgetekend. Het lichaam is drager van verschil. Het is niet op te heffen want de uiterlijke fysieke kenmerken zijn te zien en krijgen betekenis in de ontmoeting. Behalve dat het lichaam een oordeel punt is, is het lichaam ook de eerste kennisbron in de ontmoeting met de andersheid van de ander.

Vertaald naar het programma van Tronto waar inclusie een streefpunt is om ieders stem aan tafel te horen om tot een herverdeling van verantwoordelijkheden en zorg te komen, betekent volgens beide denkers dat er ruimte moet komen voor wrijving en conflict. Het is niet voldoende dat ieders stem gehoord wordt, het is noodzakelijk dat de positie van de dominante groep dat zogenaamd wil includeren, kritisch bevraagd wordt. Door interconnectedness in te brengen worden de posities helder en kan er structurele kritiek worden ingebouwd. Daarmee worden verhoudingen aan tafel duidelijk en wordt meteen bevraagd aan wie op welke gronden de definitiemacht van bijvoorbeeld behoeften en belangen moet worden toegeschreven.

Voor het denkprogramma van de zorgethiek is het van belang dat onderzoekers hun eigen positie inbrengen in de onderwerpen die zij aangaan. De geschiedenis van de zorgethiek heeft laten zien wat de opbrengst kan zijn wanneer de eigen positie wordt meegenomen in het denken. Niet alleen de positie van vrouwen zijn daarbij bepalend geweest maar bijvoorbeeld ook de positie van het moederschap zoals Ruddick en Kittay hebben gedaan. Het is tijd om naast gender ook andere posities in te brengen waaronder die van ras, seksualiteit en klasse.

Waar Bos in navolging van Sevenhuijsen (200)) pleit voor een zorgzaam en kwetsbaar burgerschap, staat Baldwin voor een bewust en confronterend burgerschap. Mijn voorstel zou zijn om beide idealen te verenigen in een invulling van burgerschap waar deze vier waarden met elkaar in verbinding staan. Een burgerschap dat uitgaat van kwetsbaarheid als positie waar iedereen in het leven mee te maken krijgt, die daarom zorg als ordenend principe uitdraagt. Maar ook een burgerschap waar confrontatie niet geschuwd wordt en bijdraagt aan bewustzijn over posities van macht.

Reflectie op bevindingen van de onderzoeker

Wat begon als zoektocht naar een antwoord hoe om te gaan met de, door mij ervaren, toenemende segregatie en welke plek verschil daarin heeft, heeft geleid tot een onverwachts antwoord op hoe ik mijn positie als vrouw van kleur in de Nederlandse samenleving wil definiëren. Het irriteert mij immers dat in de vraag ‘waar kom jij vandaan’ of ‘wat is jouw afkomst’, het alleen draait om mijn uiterlijke kenmerken. Ik ben een Nederlander maar geen autochtoon. Ik ben tegelijkertijd *insider* als *outsider*. Ook mijn kinderen die een bruine huidskleur hebben, zullen niet als ‘gewone’ Nederlander worden gezien ook al zijn zij vierde generatie migrant.

Wanneer het denken in interconnectedness een alternatief is op inclusie, geeft dat meteen concrete handvatten hoe ik de vraag ‘waar kom jij vandaan’ ‘wat is jouw afkomst’ kan beantwoorden. Wat dit onderzoek mij persoonlijk heeft opgeleverd is dat ik niet meer schrik van woede en dat ik in mijn antwoorden op de vragen die mij irriteren een confronterende spiegelend antwoord kan formuleren. Het grapje ‘VOC-special’ kan als startpunt dienen. Ik kan veel duidelijker de verweven geschiedenis in mijn antwoord naar voren laten komen. Waar nodig kan ik ook verwijzen naar onderdrukkende aspecten uit die geschiedenis. Ik zou bijvoorbeeld kunnen zeggen:

“Mijn komaf ligt in het koloniale verleden van Nederland. Ik ben hier geboren omdat na de koloniale oorlog die Nederland voerde met Indonesië, mijn familie naar Nederland kwam omdat mijn opa een witte Nederlander is.”

Of (niet voor mij persoonlijk) maar bijvoorbeeld voor de studenten uit mijn klassen, *“ik ben in Nederland door het gastarbeidersverleden van Nederland. Toen Nederland doelbewust goedkope arbeidskrachten zocht en gastarbeiders haalde uit Turkije in de jaren zestig, is mijn familie hier gekomen”*.

Door in ontmoetingen met anderen waar andersheid altijd een rol speelt omdat ‘wij allen vreemd zijn voor en door elkaar’, interconnectedness in te brengen, wordt niet alleen duidelijk hoe verweven ieders geschiedenis is met elkaar maar ook de huidige posities in het gedeelde burgerschap.

Mijn eigen ervaringen serieus nemen en als ingang zien voor kennis past in de lijn van de feministische ethiek, is logisch en waardevol. Dat het tegelijkertijd moeilijk is en veel oproept, heb ik tijdens het schrijven van deze thesis ervaren. Zo was er dat moment dat ik in gesprek met een medestudent te horen kreeg: *“Waarom houden ‘jullie’ je toch zoveel bezig met integratie en racisme of dat soort onderwerpen? Dat is toch niet meer interessant?”* Dat het mij om precies dat woordje ‘jullie’ te doen is, kreeg ik met moeite uitgelegd. Interconnectedness daarentegen was nog ingewikkelder in het gesprek te brengen. Van Baldwin neem ik mee dat de gedeelde geschiedenis in herinnering gebracht moet worden en dat het tot reflectie bij de ander kan leiden. Ik neem echter ook van hem mee dat mensen niet geneigd zijn tot reflectie. In Baldwin’s woorden:

“People are not naturally reflective any more than they are malicious” (in *Stranger in the village*, 1955, p.122). Ik zie duidelijk dat de comfortabele positie van superioriteit en vertegenwoordiging van de norm nog steeds naast een blinde vlek ook een onbetwist bolwerk is. Dat er kort samengevat nog genoeg werk aan de winkel is.

Conclusie: Interconnectedness in plaats van inclusie

Baldwin en Bos streven ook naar het verbeteren van de maatschappelijke positie van gemarginaliseerde anderen maar zijn kritisch over de strategieën die in beleid worden voorgesteld hoe dit te doen. Integratie en inclusie worden voorgesteld als een oplossing maar gaan voorbij aan de impliciete uitsluitende vooronderstelling van beide woorden. Baldwin bekritiseert het woord integratie. Bos laat zien hoe beleidmakers hun eigen idealen, verlangens projecteren in de invulling van inclusie. Zij zijn beide kritisch over het vermeende gelijkheidsideaal/gelijkheidsbevordering die de termen inclusie en integratie met zich meebrengen

Het antwoord op de hoofdvraag “Op welke manier kan er met verschil worden omgegaan volgens James Baldwin en Gustaaf Bos opdat goed samenleven vanuit zorgethisch perspectief mogelijk wordt?” dat als conclusie voortvloeit uit bovenstaande inzichten, wil ik op de volgende manier formuleren:

Met verschil kan worden omgegaan door te streven naar interconnectedness. Binnen het denken in interconnectedness worden verschil en andersheid niet gezien als te overbruggen op basis van gelijkheid maar wordt verschil juist onderstreept. Uitgangspunt is dat verschil moeilijk is en niet op te heffen. Het is verbonden met conflict en bijbehorende posities van macht. Ondanks dat verschil niet te overbruggen is, kan verschil wel in verbinding gebracht worden. In de ontmoeting kan de andersheid van de ander verbonden worden met de vreemdheid van het zelf. Door te streven naar een samenleving die interconnected is in plaats van te streven naar een inclusieve samenleving, wordt helder hoe het problematische onderliggende ‘wij’ dat de impliciete norm uitdraagt, verbonden is met andere posities van het ‘zij’ (‘hen’). Het is echter nog steeds nodig dat alle stemmen gehoord worden maar door interconnectedness te denken in plaats van inclusiviteit wordt meteen zichtbaar op welke manier deze stemmen verbonden zijn met elkaar waarbij expliciet ruimte is voor wrijving en conflict.

Discussie

Binnen deze thesis heb ik andersheid en verschil uitgewerkt vanuit het werk van Baldwin en Bos. De nadruk ligt daarom verschil op basis van ras en op basis van het hebben van een beperking. Ik ben mij bewust dat ik hiermee verschil op basis van andere kenmerken zoals onder andere gender, seksualiteit en klasse heb laten liggen die ook van belang zijn in het doordenken van de norm en het impliciete ‘wij’. Interessant vervolgonderzoek zou gedaan kunnen worden naar klasse en hoe klasse doorwerkt in het sociale web van relaties.

Daarnaast ben ik mij ook bewust dat het denken in intersectionaliteit waardevolle inzichten kan bieden voor de zorgethiek om over verschil en andersheid na te denken zoals Havinsky (2014) in haar artikel verwoordt. Intersectionaliteit is een manier van kijken naar de wereld gegrond in een theorie en methodologie met als principieel uitgangspunt dat verschillende assen van verschil zoals gender, ras, klasse, seksualiteit en religie tegelijkertijd werkzaam zijn bij het analyseren van een specifiek fenomeen (Wekker, 2018). Ik heb dit denken bewust niet meegenomen omdat het mij om de onderliggende ‘wij’ - ‘zij’ categorie te doen is.

Ik volg tot slot Bos wanneer hij stelt dat om kennis over andersheid en verschil te kunnen krijgen, het noodzakelijk is dat de limieten van westerse denkkaders worden erkend en deze afgezet worden tegen andere niet-westers-georiënteerde denkbeelden over verschil.

Interessant vervolgonderzoek zou dit laatste punt als epistemologisch vertrekpunt kunnen nemen.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

Baldwin, J. (1998). *Collected Essays*. New York: The library of America

Waaruit de volgende essays:

Notes of a native son:

- Autobiographical notes
- Everybody's protest novel
- Many thousands gone
- Notes of a native son
- A question of identity
- Equal in Paris
- Stranger in the village

The Fire next time:

- My dungeon shook: letter to my nephew
- Down at the cross

Other essays:

- The crusade of indignation
- The American dream and the American negro
- The white mans' guilt

Bos, G. & Kal, D. (2016). The value of Inequality. *Social Inclusion*, Vol 4. (4). pp. 129-139.

Bos, G. (2016). *Antwoorden op andersheid: over ontmoetingen tussen mensen met en zonder verstandelijke beperking in omgekeerde-integratiesettingen*. Arnhem: Doks ontwerp bureau.

Secondaire bronnen

Asselt-Goverts van, A.E., Embregts, P.J.C.M., Hendriks, A.H.C., & Frielink, N. (2014).

Experiences of support staff with expanding and strengthening social networks of people with mild intellectual disabilities. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 24, 111-124.

Avramidis, E. & Norwich, B. (2002). Teachers' attitudes towards integration/inclusion: a review of the literature. *European journal of special needs education*. Vol. 17, No. 2. Pp. 129-147.

Balfour, L. (1998). A Most Disagreeable Mirror: Race Consciousness as Double Consciousness. *Political Theory*, Vol. 26, No. 3. Pp. 346-369.

Balfour, L. (1999). Baldwin, Walzer and Social Criticism. *The Review of Politics*, Vol. 61 (3). pp. 373-401

Balfour, L. (2001). *The evidence of things not said. James Baldwin and the promise of the American democracy*. New York: Cornell University Press.

Bohemen, S. van, Kemmers, R. Koster, W. de, (2012). Seculiere intolerantie: Morele progressiviteit en afwijzing van de islam in Nederland. *Sociologie*, jg. 8. nr. 2, pp.199-218.

Bovens, M., Dekker, P., Tiemeijer, W. (red). (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag; SCP.WRR.

Caldwell, R. (2012). Systems Thinking, Organizational Change and Agency: A Practice Theory Critique of Senge's learning Organization. *Journal of Change Management*, 12:2, pp. 145-164, DOI 10.1080/14697017.2011.647923

Conradi, E. & Vosman, F. (red). (2016). *Praxis der Achtsamkeit. Schlüsselbegriffe der Care-Ethik*. Frankfurt am Main: Campus Verlag GmbH.

Essed, P. & Trienekes, S. (2008). 'Who wants to feel white?' Race, Dutch culture and contested identities. *Ethnic and Racial studies*, Vol 31. No.1. pp. 52-72.

Fricke, M. (2007). *Epistemic injustice. Power and the ethics of knowing*. Oxford: Oxford University Press.

Garcés-Mascareñas, B. & Penninx, R. (eds). (2016). The concept of integration as an analytical tool and as a policy concept. Hoofdstuk 2 uit *Integration processes and policies in Europe*. Uitgeverij:Springer.

Hamington, M. (2006). Touching the other in myself. *Review Journal of Political Philosophy*, Vol. 4. Pp.17-35.

Hankivsky, O. (2014). Rethinking Care Ethics; On the promise of an intersectional analysis. *The American Political Science Review*, Vol. 108, No. 2. Pp.252-264.

Johnsson, C.W. & Parry, D.C. (ed). (2016), *Fostering social justice through qualitative inquiry*. New York: Routledge.

de Jong, J. D. A. (2007). *Kapot moeilijk: een etnografisch onderzoek naar opvallend delinquent groepsgegedrag van 'Marokkaanse' jongens*. Aksant Academic Publishers

Leget, C.J.W., Nistelrooij, A.A.M. van & Visse, M.A., (2017). Beyond demarcation: care ethics as an interdisciplinary field of inquiry. *Nursing Ethics*, Pp.1-9.

Medina, J. (2012). Hermeneutical injustice and polyphonic contextualism: social silences and shared hermeutical responsibilities. *Social Epistemology*, Vol. 26 (2). Pp.201-220.

DOI:10.1080/02691728.2011.652214

Kittay, E. Feder. (1999). *Love's labor. Essays on women, equality and dependency*. New York: Routledge.

Mens-Verhulst, J. (2011). De complexiteit van diversiteit: over intersectionaliteit en mainstreaming. *Waardevolle Wetenschap*, Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.

Meyer, L. (2001). The impact of inclusion on children's lives: multiple outcomes, and friendship in particular. *International journal of Disability, Development and Education*, Vol 48. No.1. pp. 9-31.

Mignolo, W. (2009). Epistemic disobedience, independent thought and decolonial freedom. *Theory, Culture & Society*, Vol. 26 (7-8). pp. 159-181.

Musterd, S. & Ostendorf, W. (2008). *Spatial segregation and integration in the Netherlands*. Paper

Narayan, U. (1995). Colonialism and its Others: Considerations On Rights and Care Discourses. *Hypatia*, Vol.10, no. 2. Pp.133-140.

Penninx, R. (2005). Bridges between research and policy. The case of post-war immigration and integration policies in the Netherlands. *International Journal on multicultural societies*, Vol. 7. No.1. pp.33-49.

Pettersen, T. (2011). The Ethics of Care: Normative Structures and Empirical Implications. *Health Care Analysis*, Vol. 19. No.1. pp. 51-64.

Regenmortel, T. V., & Embregts, P. J. C. M. (2012). Regie over het eigen leven voor mensen met een verstandelijke beperking. *NTZ: Nederlands Tijdschrift voor de Zorg aan Verstandelijk Gehandicapten*, (2), 120-127.

Robinson, F. (1997). Globalizing Care: Ethics, Feminist Theory, and International Relations. *Alternatives: Global, local, Political*, Vol. 22, No. 1. Pp. 113-133.

Saharso, S. (2017). *Gloedvol samenleven in morele diversiteit*. Oratie. Utrecht: Uitgeverij Net aan Zet.

Schrover, M. & Schinkel, W. (2013). Introduction; the language of inclusion and exclusion in the context of immigration and integration. *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 36. No.7. Pp. 1123-1141.

Schinkel, W. (2008). *De gedroomde samenleving*. Kampen: Uitgeverij Klement.

Schinkel, W. (2013). The imaginaton of 'society' in measurements of immigrant integration. *Ethnic and Racial Studies*, Vol.36. No.7.Pp

Sevenhuijsen, S.L. (2000). *De plaats van zorg. Over de relevantie van zorgethiek voor sociaal beleid*. Universiteit Utrecht

Sleegers, F. (2007). *In debat over Nederland*. Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid. Den Haag/Amsterdam: Amsterdam University Press.

Stevens, P. A. J., Crul, M.J., Slootman, M.W., Clycq, N., Timmerman Ch., en Van Houtte, M. (2014) The Netherlands. In: Dworkin, A. G. (2014). *The Palgrave handbook of race and ethnic inequalities in education*. P. A. J. Stevens (Ed.). (pp. 520-558).

Tonkens, E. (2008). *De bal bij de burger. Burgerschap en publieke moraal in een pluriforme dynamische samenleving*. Rede. Amsterdam: Vossiuspers.

Tronto, J.C. (1993). *Moral boundaries: A political argument for an Ethic of Care*. New York; Routledge.

Tronto, J. C. (2013). *Caring Democracy: Markets, equality and justice*. New York: NYU press.

Tubergen, F. van. (2015). Ethnic boundaries in core discussion networks: A multilevel social network study of Turks and Moroccans in the Netherlands. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(1), pp. 101-116.

Valentine, G. (2010). Living with difference: reflections on geographies of encounter. *Progress in human geography*, Vol. 32 (3), pp.323-337.

Waldenfels, B. (2004). Bodily experience between selfhood and otherness. *Phenomenology and the cognitive sciences*, Vol 3. Pp.235-248.

Wekker, G. (2018). *Witte onschuld. Paradoxen van kolonialisme en ras*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

West, C. (1993). *Race Matters*. Boston: Beacon Press.

Niet wetenschappelijke bronnen

Scheffer, P. (2000). Het multiculturele drama. NRC. 29 januari 2000.

van Veelen, A. (2018). *Amerikanen lopen niet*. Amsterdam: de Correspondent BV.